

Παλαιές θεωρίες και νέος καπιταλισμός: Η επικαιρότητα μιας μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας

Εισαγωγή

Είναι αλήθεια ότι ο καπιταλισμός δεν παύει να μετασχηματίζεται. Η ικανότητά του να βυθίζεται σε βαθιές και μεγάλης διάρκειας κρίσεις, από τις οποίες στη συνέχεια αναηθά, φαίνεται να είναι απεριόριστη. Καθένα από τα άλματα αυτά πραγματοποιείται με αντίτιμο την ανανέωση ορισμένων πλευρών της δομής και της δυναμικής του. Συνέχεια, λοιπόν, και ρήξη: ποια από τις δύο αυτές όψεις θα πρέπει να μας εκπλήσσει περισσότερο; Ο σύγχρονος καπιταλισμός εκδηλώνει –χωρίς καμιά αμφιβολία καθαρότερα απ' ό,τι ορισμένες από τις προγενέστερες φάσεις του– τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά που τον ορίζουν ως τέτοιο από την αρχή της ύπαρξής του: ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, συγκεντροποίηση των εισοδημάτων και των περιουσιών, εκμετάλλευση τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, δυναμική της αλλαγής, που στοχεύει στη διαιώνιση των προνομίων μιας μειοψηφίας. Ωστόσο κάποιες άλλες παρατηρήσεις υπογραμμίζουν το εύρος της αλλαγής: νέες τεχνικές παραγωγής και χρηματοπιστωτικοί θεσμοί, υποχώρηση της εργατικής τάξης στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές χώρες και ρευστοποίηση των παλαιών ταξικών συνόρων στα νέα μεσαία στρώματα, κτλ. Μήπως βρισκόμαστε ήδη πέραν του καπιταλισμού;

Ποια εργαλεία έχουμε στη διάθεσή μας προκειμένου να υπερβούμε την παράδοξη συνύπαρξη της συνέχειας και της αλλαγής, ώστε να προσανατολιστούμε σωστά στο εσωτερικό αυτών των εξελίξεων; Η θέση που θα υποστηρίξουμε εδώ είναι ότι τα εργαλεία που όρισε ο Μαρξ στα μέσα του 19ου αιώνα –ο Μαρξ ως θεωρητικός του καπιταλισμού– μακράν του να είναι απαρχαιωμένα δεν έχουν ακόμα ξεπεραστεί ούτε έχουν ξεδιπλώσει όλες τις δυνατότητές τους. Ωστόσο σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι να προκαλέσει έναν αναδρομικό θαινιασμό, αλλά να συμβάλει στην ανανέωση ενός αναλυτικού πλαισίου.

Προκειμένου να στοχαστούμε το νέο στηριγμένοι στο παλιό, επιβάλλεται να ακολουθήσουμε δύο κανόνες: Πρώτον, να κατανοήσουμε τα πρόσφατα γεγονότα σε μια ιστορική προοπτική. Δεύτερον, να επιτύχουμε με ένα χτύπημα δύο στόχους: να ενώσουμε στο ίδιο εγχείρημα τη χρήση των εργαλείων και την τελειοποίησή τους. Αν οι έννοιες και οι αναλυτικοί μηχανισμοί που μας παρέδωσε ο Μαρξ είναι οι πλέον κατάλληλοι να μας προσφέ-

ρουν τα κλειδιά του σύγχρονου κόσμου, θα πρέπει επίσης να αναγνωρίσουμε τα κενά και τις ατέλειές τους – και την αναγκαιότητα συμπληρώσεων και αναδιατυπώσεών τους.

Το πρόγραμμα αυτό, μετά τη δημοσίευση των τελευταίων Τόμων του *Κεφαλαίου*, έχει ευοδωθεί μόνον εν μέρει¹. Αυτό οφείλεται σε διάφορους λόγους. Στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, η μαρξιστική ανάλυση υπήρξε πάντα και παραμένει, περισσότερο ίσως από ποτέ άλλοτε, κυρίαρχουμένη, καθώς στερείται τα μέσα που χρειάζεται για να προοδεύσει. Εκεί όπου υπήρξε κυρίαρχη θεσμοποιήθηκε, τέθηκε στην υπηρεσία ενός κόμματος που καθοδηγούσε την επαναστατική διαδικασία ή κατείχε τα ηνία της εξουσίας. Θα πρέπει ακόμα να θυμίσουμε ότι η δουλειά αυτή δεν είναι εύκολη υπόθεση! Ένα χαρακτηριστικό της μαρξιστικής θεωρίας, που ενισχύει την πολυπλοκότητά της, είναι η πολύ γενική αντίληψη των κοινωνικών διαδικασιών, που αποτελεί ίδιο γνώρισμά της. Αν η οικονομική θεωρία ορίζεται από τις έννοιές της (εμπόρευμα, αξία, κεφάλαιο, υπεραξία, τιμή κτλ.), η εφαρμογή των εννοιών αυτών στην ανάλυση των γεγονότων μάς οδηγεί υποχρεωτικά στα πεδία εκείνα που παραδοσιακά ορίζονται ως πεδία της κοινωνιολογίας ή της πολιτικής.

Τα δύο κεφάλαια που ακολουθούν αναπτύσσουν τα εξής θέματα: (1) οι τάσεις και οι μηχανισμοί που δημιουργούνται στον σύγχρονο καπιταλισμό κατά την τελευταία ή τις δύο τελευταίες δεκαετίες θέτουν μια μείζονα αναλυτική πρόκληση, (2) οι έννοιες που σφυρηλάτησε ο Μαρξ κατά τον 19ο αιώνα μάς παρέχουν τα κλειδιά της κατανόησης αυτών των τάσεων και μηχανισμών – η χρήση τους απαιτεί αλλά και καθοδηγεί την εμπάθυσή τους.

Μια νέα φάση του καπιταλισμού

Αν θα πρέπει να πάμε κατευθείαν στην ουσία και να χαρακτηρίσουμε την παρούσα πορεία του καπιταλισμού με βάση τα μείζονα χαρακτηριστικά της, οφείλουμε να συγκρατήσουμε τα εξής δύο. Το πρώτο αφορά τις νέες τάσεις της τεχνικής αλλαγής και της κατανομής. Το δεύτερο αφορά τη νεοφιλελεύθερη φάση του καπιταλισμού, τόσο στα εθνικά χαρακτηριστικά της (η ανστηρότητα των κανόνων του απέναντι στις κυρίαρχουσες τάξεις και οι υπηρεσίες που παρέχει στις κυρίαρχες τάξεις), όσο και στα αντίστοιχα διεθνή (η νεοφιλελεύθερη φάση της παγκοσμιοποίησης και οι χρηματοπιστωτικές της αταξίες). Θα τα δούμε με τη σειρά τους. Στην ανάλυση αυτή τείνουμε να προιμοδοτήσουμε, συχνά με σιωπηρό τρόπο, τα παραδείγματα της Γαλλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών.

Τεχνική αλλαγή και αποδοτικότητα του κεφαλαίου

Η δομική κρίση των δεκαετιών του 1970 και του 1980 ακολουθήθηκε από μια πτώση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου, που αποτελούσε την έκφραση της προοδευτικής υποβάθμισης των συνθηκών της τεχνολογικής αλλαγής. Η εμφανέστερη εκδήλωση αυτής της υποβάθμισης υπήρξε η βαθμιαία επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας. Ωστόσο ακόμα πιο αποκαλυπτική είναι η λεγόμενη παραγωγικότητα του κεφαλαίου, η ποσότητα δηλαδή του προϊόντος που είναι δυνατόν να παραχθεί από μια δεδο-

μένη ποσότητα κεφαλαίου, ανεξάρτητα από την ικανότητα του κεφαλαίου να παράγει. Το μέγεθος αυτό, σε απόλυτες τιμές, άρχισε να μειώνεται. Για την παραγωγή μιας δεδομένης ποσότητας προϊόντος χρειαζόταν ολοένα και περισσότερο κεφάλαιο. Από τις πρώτες εκδηλώσεις αυτών των δυσμενών τάσεων, και με τη βοήθεια του κύματος ανεργίας που άρχισε να διογκώνεται, πολύ γρήγορα η δυναμική των μισθών αμφισβητήθηκε (πιο δύσκολα όσον αφορά τις εισφορές της κοινωνικής ασφάλισης που σινεπάγονταν οι προσφερόμενες υπηρεσίες, για προφανείς θεσμικούς λόγους). Παρά το ότι το κόστος της εργασίας σημείωσε μια ισχνή μόνο αύξηση, η αποδοτικότητα του κεφαλαίου συνέχισε την πτώση της μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980.

Το σημαντικό γεγονός είναι ότι αυτή η τάση σήμερα πλέον έχει αναστραφεί καθαρά. Τα κέρδη αυξάνονται, όχι μόνο σε απόλυτες τιμές, αλλά και σε σχέση με το προκαταβιλλόμενο κεφάλαιο (αυτό που εκφράζεται ως ποσοστό κέρδους)². Από αυτή την άποψη, οι συνθήκες είναι εννοϊκές για το κεφάλαιο. Από τη μια πλευρά, παρότι η παραγωγικότητα της εργασίας συνεχίζει να αυξάνεται με αργούς μόνο ρυθμούς, η παραγωγικότητα του κεφαλαίου συνεχίζει να αυξάνεται. Από την άλλη, το κόστος εργασίας παραμένει συμπιεσμένο. Δεδομένου ότι η κίνηση αυτή συνεχίζεται επί δεκατέντε χρόνια, ορίζει το περίγραμμα μιας νέας φάσης του καπιταλισμού.

Δεν είναι η πρώτη φορά που προκύπτει μια τέτοια διαδικασία. Αν ανατρέξουμε στο μακρινό παρελθόν, όσο μας επιτρέπουν οι σειρές, μπορούμε να αναγνωρίσουμε δύο φάσεις μείωσης του ποσοστού κέρδους (από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού και από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες μέχρι τα χρόνια της δεκαετίας του 1980), όπως και δύο φάσεις αύξησής του (στη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και από τα μέσα της δεκαετίας του 1980). Όλες αυτές οι φάσεις διάρκεσαν κάποιες δεκαετίες. Η πρώτη και η τρίτη, που από πολλές απόψεις μοιάζουν, οδήγησαν σε δομικές κρίσεις εξίσου παρόμοιες: στην κρίση του τέλους του 19ου αιώνα και στην κρίση που άρχισε κατά τη δεκαετία του 1970. Οι κυριότερες εκδηλώσεις αυτών των κρίσεων ήταν η επιβράδυνση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, επομένως και της ανάπτυξης, η αντίστοιχη αύξηση της ανεργίας και η αυξημένη αστάθεια (ο πολλαπλασιασμός των υφέσεων). Η κρίση του 1929 διέκοψε την ενδιάμεση, αν και εννοϊκότερη, περίοδο και ήταν διαφορετικής φύσης.

Η κρίση του τέλους του 19ου αιώνα πυροδότησε έναν φοβερό μετασχηματισμό του καπιταλισμού. Στη συγκυρία της κρίσης του ανταγωνισμού (ήταν η εποχή των τραστ και των καρτέλ) αναδύθηκαν οι θεσμοί του σύγχρονου ανταγωνισμού: η μεγάλη ανώνυμη εταιρεία που υποστηρίζεται από τη σύγχρονη μορφή χρηματοδότησης – τη θεσμική μορφή διαχωρισμού ιδιοκτησίας και διαχείρισης. Τις μεγάλες επιχειρήσεις τις διαχειρίζονταν πολυμελή έντονα ιεραρχημένα επιτελεία στελεχών και υπαλλήλων. Αυτή η επανάσταση των μάνατζερ (επανάσταση της διαχείρισης υπό την ευρεία έννοια³) είχε ως συνέπεια μια τρομερή αύξηση της αποτελεσματικότητας στη χρήση του κεφαλαίου. Σε συνδυασμό με την αύξηση του αριθμού των στελεχών και των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα, η εξέλιξη αυτή παρήγαγε τις νέες κοινωνικές διαμορφώσεις που χαρακτηρίζουν τον καπιταλισμό του 20ού αιώνα. Σε μια συγκυρία έντονων ταξικών αγώνων η εξέλιξη αυτή οδήγησε τελικά σε αισθητές αυξήσεις της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων.

Η σύγκριση με την κατάλξη της δομικής κρίσης του τέλους του 19ου αιώνα είναι ιδι-

αίτερα χρήσιμη για την ανάλυση της απαρχής της νέας φάσης της τεχνολογικής αλλαγής των τελευταίων δεκαπέντε χρόνων. Οι νέες τάσεις της τεχνικής και της οργάνωσης, κυρίως αυτές που αναφέρονται συχνά ως επανάσταση της πληροφορικής ή νέα οικονομία, θυμίζουν πολύ έντονα τους μετασχηματισμούς των αρχών του αιώνα. Οι αλλαγές των δύο τελευταίων δεκαετιών μπορούν να θεωρηθούν ως μια επανάσταση της διαχείρισης, πάντα με την ευρεία έννοια του όρου⁴, για την οποία η πληροφορική και οι επικοινωνίες αποτελούν τις ιδιαίτερες τεχνικές της. Κάτω σχηματικά, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στις αρχές του αιώνα η διαχείριση μεταμόρφωσε το μηχανισμό της παραγωγής και του εμπορίου, ενώ σήμερα μετασχηματίζεται αυτή η ίδια, αυξάνοντας την αποδοτικότητά της και μειώνοντας τις δαπάνες της.

Παράλληλα με αυτή την αναστήλωση της αποτελεσματικότητας του κεφαλαίου σκιαγραφείται μια ανάκαμψη της ανάπτυξης. Η Ευρώπη, πληρώνοντας ένα υψηλότερο αντίτιμο για τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές της (οι οποίες βρίσκονται σε μεγαλύτερη ρήξη με τις πρακτικές του παρελθόντος απ' ό,τι των ΗΠΑ), παρουσιάζει μια μικρή καθυστέρηση όσον αφορά την εμπλοκή σε αυτή την πορεία – εξ ου και οι χαμηλοί ρυθμοί απορρόφησης της ανεργίας. Ένα πρωτεύον στοιχείο αυτού του πίνακα, το οποίο θα απαιτούσε πιο εκτεταμένες αναπτύξεις, αποτελεί το γεγονός ότι τεράστιες εκτάσεις του πλανήτη βρίσκονται μακριά από αυτή τη διαδικασία. Η παγκόσμια κατανομή των πλεονεκτημάτων αυτής της νέας φάσης φαίνεται ελάχιστα εξισωτική.

Ο νεοφιλελευθερισμός – η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση – η αμερικανική ηγεμονία

Ο νεοφιλελευθερισμός αντιστοιχεί στην εμπέδωση της εξουσίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος, δηλαδή των καπιταλιστών ιδιοκτητών (σ' έναν καπιταλισμό όπου ιδιοκτησία και διαχείριση είναι διαχωρισμένες). Η αντίθεση με την περίοδο του κείνσιανισμού, κατά την οποία ο μέτοχος είχε αναδειχθεί σε συνεργάτη των διαχειριστών σχεδόν όπως και οι άλλοι (οι εργαζόμενοι και το κράτος), είναι έντονη. Τα στελέχη, η αυτονομία των οποίων είχε αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό μετά την κρίση του 1929, τόσο στις επιχειρήσεις όσο και στους μηχανισμούς του κράτους, περιορίστηκαν από τους ιδιοκτήτες στα καθήκοντα του φορέα μεγιστοποίησης του κέρδους ή της χρηματιστηριακής αξίας της επιχείρησης – μια σημαντική καμπή σ' αυτό που συνηθίσαμε να αποκαλούμε *διακυβέρνηση της επιχείρησης*.

Η νέα αυτή ισχυροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος προέκυψε ως κατάληξη μιας συνεχούς δράσης, εσκεμμένων συγκρούσεων, υπό την καθοδήγηση του αμερικανικού χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, το οποίο εξάλλου με την ευκαιρία αυτή εμπέδωσε την πρωτοκαθεδρία του. Σε ένα πλαίσιο ανάσχεσης της σοβιετικής και της κομμουνιστικής απειλής σε παγκόσμιο επίπεδο, οι λαϊκοί αγώνες γνώρισαν την ήττα⁵.

Προκειμένου να μετρήσουμε τις συνέπειες αυτών των ανατροπών όσον αφορά το επίπεδο των εισοδημάτων και τις κληρονομούμενες περιουσίες⁶, θα πρέπει πραγματικά να διεισδύσουμε στο λαβύρινθο των στατιστικών. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, τα χρηματοπιστωτικά εισοδήματα των κυρίαρχων τάξεων μειώνονταν δραματικά (αρνητικά πραγματι-

κά επιτόκια, χαμηλά μερίσματα, χρηματιστήρια σε μαρασμό). Η κατάσταση αυτή ανατράπηκε άρδην. Παρόλο που η κρίση δεν είχε φτάσει ακόμα στο τέρας της, και η αγοραστική δύναμη των εργαζομένων παρέμενε στάσιμη (ή, για ορισμένες κατηγορίες, σημείωνε ακόμα και πτώση), ο νεοφιλελευθερισμός προκάλεσε έναν εκπληκτικό πλουτισμό των κυρίαρχων τάξεων. Οι προγενέστερες ανισότητες αποκαταστάθηκαν και μάλιστα εξινώθηκαν.

Ένα χαρακτηριστικό της νεοφιλελεύθερης περιόδου είναι η τρομερή ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων, η *χρηματοπιστωτικοποίηση* (financialisation): η έκρηξη των χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων τόσο του χρηματοπιστωτικού τομέα όσο και των ιδίων των επιχειρήσεων. Είναι γνωστές οι συνέπειες που είχε αυτή η έκρηξη πάνω στην πορεία των διαφόρων χρηματιστηρίων που απογειώθηκαν όλα μαζί, από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1980. Είναι προφανές ότι το οικοδόμημα αυτό έκανε να πλανώνται πάνω από τις καπιταλιστικές οικονομίες οι κίνδυνοι που ανακαλούν στη μνήμη την κρίση του 1929.

Στη διάρκεια αυτών των γεγονότων εξακολούθησε η διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Ο νεοφιλελευθερισμός, αφού κατέστρεψε το θεσμικό πλαίσιο που προέκυψε στο Μπρέτον Γουντς στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή έστρεψε προς όφελός του τους διεθνείς θεσμούς που ιδρύθηκαν την εποχή εκείνη (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα), προσέδωσε σε αυτή τη διεθνοποίηση μια χρηματοπιστωτική διάσταση, το μείζον χαρακτηριστικό της οποίας είναι η ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων (η παγκοσμιοποίηση των αγορών). Αυτή η ελευθερία ελιγμών των κεφαλαίων έσπειρε το σπόρο της χρηματοπιστωτικής αστάθειας που γνωρίζουμε σήμερα. Μια πιο εμβριθής μελέτη αυτών των εξελίξεων αποκαλύπτει τον κινητήριο ρόλο και την ηγεμονική θέση του αμερικανικού χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για χρηματοπιστωτικούς, εμπορικούς, συναλλαγματικούς ή βιομηχανικούς μηχανισμούς, δικαιούμαστε να μιλάμε για νέες μορφές ιμπεριαλισμού, για μια νέα ηγεμονία⁷.

Η ηγεμονία αυτή του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά. Η ανάδυση του σύγχρονου χρηματοπιστωτικού συστήματος στις αρχές του 20ού αιώνα συνοδεύτηκε από μια αντίστοιχη διαδικασία, που διακόπηκε από την κρίση του 1929. Η ιστορία λοιπόν επαναλαμβάνεται σε έναν πολύ μεγάλο βαθμό: νέα εינוϊκή ανοδική τροχιά της τεχνολογικής αλλαγής (που καθοδηγείται από μια επανάσταση στη διαχείριση υπό την ειρεία έννοια), έκρηξη των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων και χρηματοπιστωτική αστάθεια. Κατ' αυτό τον τρόπο, η σημερινή περίοδος συνδυάζει δύο χαρακτηριστικά, που δεν πρέπει να τα θεωρούμε αντιφατικά αλλά συμπληρωματικά: μια ανάκαμψη της ανάπτυξης και μια επικίνδυνη χρηματοπιστωτική αστάθεια.

Αν όμως ο νεοφιλελευθερισμός είναι σαφώς η έκφραση της επιστροφής του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου στην ηγεμονία, επομένως η επιβεβαίωση κάποιων μείζονος σημασίας καπιταλιστικών χαρακτηριστικών (τα δικαιώματα και τα κέρδη των ιδιοκτητών), οι μετασχηματισμοί αυτοί δεν στερούνται αμφισβησίας. Η επανάσταση της διαχείρισης, καθώς προωθεί εκ νέου την ανάπτυξη στελεχών και υπαλλήλων, συνεχίζει να συσκοτίζει τα σύνορα της αντιπαράθεσης μεταξύ *καπιταλιστών και προλεταρίων*. Οι νέες μορφές ιδιοκτησίας των αρχών του 20ού αιώνα είχαν δημιουργήσει μια απόσταση μεταξύ του μετόχου και της επιχείρησης, παραμορφώνοντας την έννοια της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Στον σύγχρονο καπιταλισμό, τον οποίο ορισμένοι χαρακτηρίζουν ως *θεσμικό*, το κεφάλαιο συγκεντρώ-

νεται σε γιγάντια αποθεματικά (συνταξιοδοτικά ή αποταμιευτικά) τη διαχείριση των οποίων αναλαμβάνουν κάποιοι ειδήμονες. Η θέση του καπιταλιστή ιδιοκτήτη επιβιώνει, επιβιβαιώνει την πρωτοκαθεδρία της, μέσω όμως των θεσμικών μεταμορφώσεων που πολλαπλασιάζουν τις εξουσιοδοτήσεις και επομένως, από μια ορισμένη άποψη, τη διαχέουν.

Τα εργαλεία

Η καταλληλότητα των εργαλείων της μαρξιστικής θεωρίας όσον αφορά την ερμηνεία αυτών των παρατηρήσεων είναι δυνατόν να αποδειχθεί από διάφορες απόψεις. Είναι εύνοητο ότι δεν επικαλούμαστε εδώ καμιά αποκλειστικότητα, και η εφαρμογή αυτών των εργαλείων προσκρούει σε πολλές άλλες δυσκολίες. Η κυριότερη σχετίζεται με τις αμοιβαίες σχέσεις που διατηρούν μεταξύ τους οι διάφορες αναλύσεις. Για παράδειγμα, η σημασία μιας θεωρίας όπως αυτή της αξίας μπορεί να γίνει αντιληπτή μόνο μετά από κάποιες μακρές παρακαμπτήριες οδούς μέσω άλλων θεωρητικών πεδίων. Συγκρατήσαμε δέκα θέματα:

- (1) τη θεωρία της αξίας,
- (2) τον ανταγωνισμό και τη συγκέντρωση,
- (3) τις ιστορικές τάσεις και κυρίως την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους,
- (4) τις δομικές κρίσεις και τις φάσεις του καπιταλισμού,
- (5) τον συγκυριακό κύκλο (τη διαδοχή αναθερμάνσεων και υφέσεων),
- (6) το νόμο της συσσώρευσης κεφαλαίου και την ανεργία,
- (7) την καπιταλιστική αναρχία,
- (8) τον χρηματοπιστωτικό τομέα και τις σχέσεις του με τον πραγματικό τομέα,
- (9) τις τάξεις και τους ταξικούς αγώνες,
- (10) τη μετάλλαξη των σχέσεων παραγωγής και το ενδεχόμενο ξεπέραςμα της ερμηνευτικής αξίας των παραδοσιακών εννοιών.

Όλα αυτά τα θέματα σχετίζονται με την ανάλυση των τάσεων και των μετασχηματισμών του σύγχρονου καπιταλισμού, στους οποίους αναφερθήκαμε προηγουμένως, με σχέσεις περισσότερο ή λιγότερο ισχυρές, άμεσες ή έμμεσες, γεγονός που δικαιολογεί την άνιση επεξεργασία τους.

Εδώ θα σταθούμε στην αποσαφήνιση της ερμηνευτικής αξίας των μαρξιστικών εννοιών όσον αφορά τον σύγχρονο κόσμο, περιορίζοντας στο ελάχιστο την κριτική μας στις άλλες θεωρίες, κυρίως την κυρίαρχη νεοκλασική οικονομική θεωρία. Πέραν αυτού, θα αφήσουμε κατά μέρος την κριτική του σοσιαλισμού.

Η θεωρία της αξίας

Αν η εργασιακή θεωρία της αξίας του Μαρξ προέρχεται άμεσα από την κυρίαρχη οικονομική σκέψη της εποχής του, τη σκέψη δηλαδή των κλασικών προγενέστερων του θεωρητι-

κών. στις μέρες μας παρουσιάζεται ως μια εξαιρετικά μοναδική θεωρία. Στην κατάληξη μιας ατελεύτητης ιστορικής διαμάχης, σχετικά με το *μετασχηματισμό των αξιών σε τιμές παραγωγής*⁸, πολλοί μαρξιστές την απέρριψαν, ενοχλημένοι συχνά από τη στενή ιδέα της παραγωγικής εργασίας με την οποία συνδέεται αυτή η θεωρία (και η οποία αντιτίθεται σε μια πιο διευρυμένη οπτική της εκμετάλλευσης στον σύγχρονο καπιταλισμό). Επομένως, η υποδοχή είναι διπλή: θεωρητική και πολιτική.

Πρόκειται πράγματι για ένα πολύ ιδιαίτερο σημείο της μαρξιστικής θεωρίας: μια θεωρία της αξίας, διακριτή από τη θεωρία των τιμών, που εισάγει σε μια θεωρία της εκμετάλλευσης (της απόσπασης υπεραξίας) από τον συλλογικό εργαζόμενο. Ο Μαρξ διακρίνει, με μεγάλη αυστηρότητα, δύο τύπους εργασίας: την παραγωγική εργασία, δημιουργό αξίας, από την οποία αποσπάται η υπεραξία, και τις λεγόμενες *μη παραγωγικές εργασίες*, δηλαδή τις διαφορετικής φύσης εργασίες – που ωστόσο είναι εξίσου απαραίτητες για τη λειτουργία του κεφαλαίου (ως αξίας που εμπλέκεται σε μια κίνηση αυτοαύξησης). Ο Μαρξ αφιερώνει σημαντικές αναπτύξεις σε αυτές τις μη παραγωγικές εργασίες, όπως τις δαπάνες κυκλοφορίας του κεφαλαίου (για παράδειγμα, ο μισθός ενός εμπορικού υπαλλήλου), ωστόσο δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι τις διατηρεί σε μια περιφερειακή θέση, πιο μακριά από την καρδιά του συστήματός του, από τη θέση της παραγωγικής εργασίας. Οι μη παραγωγικές αυτές εργασίες έχουν ως αποστολή τη *μεγιστοποίηση του ποσοστού κέρδους*. Σχηματικά, πρόκειται για το καθήκον της σύλληψης, της οργάνωσης και της επίβλεψης της διαδικασίας της (παραγωγικής) εργασίας και της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου (αγορές, πωλήσεις, ελαχιστοποίηση των αποθεμάτων, διαχείριση της ρευστότητας)⁹. Αυτά τα μη παραγωγικά καθήκοντα, που είναι δυνατόν να είναι καθήκοντα του *ενεργού καπιταλιστή*, ή να παραχωρηθούν σε άλλους μισθωτούς, αντιστοιχούν σε αυτό που αποκαλούμε *διαχείριση*: διαχείριση υπό την ευρεία έννοια, αλλά Μαρξ.

Αυτή η διάκριση μεταξύ εργασιών παραγωγής και διαχείρισης έχει κάποια αξία σε σχέση με την ανάλυση του σημερινού καπιταλισμού; Πράγματι, έχει τεράστια αξία, υπό την προϋπόθεση της αναγνώρισης της ποσοτικής ανάπτυξης και του ποιοτικού μετασχηματισμού των καθηκόντων διαχείρισης (των συνεχώς ανανεούμενων μορφών τους, των αποτελεσμάτων τους...). Αν ο Μαρξ μπόρεσε στα μέσα του 19ου αιώνα να τα διατηρήσει σε μια υποδεέστερη θέση, αυτή η στάση δεν είναι πλέον δυνατή στα τέλη του 20ού αιώνα. Ωστόσο δεν πρόκειται για μια εργασία χύτευσης και σύγχυσης των πάντων, ή μιας εσπευσμένης εγκατάλειψης ενός θεωρητικού corpus. Αναμφίβολα η θεωρία της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης παραπέμπει στο σφετερισμό της υπερεργασίας του συλλογικού εργαζόμενου (μια εκμετάλλευση που από τότε πήρε πλανητικές διαστάσεις. Ωστόσο εμφανίστηκαν νέες κοινωνικές κατηγορίες και εναπόκειται σε μας να προωθήσουμε τα ήδη πολύ ουσιαστικά στοιχεία που μας προσφέρει ο Μαρξ σχετικά με την ανάλυσή τους.

Είναι σημαντικό αυτό; Αυτό που διακηρύσσεται εδώ δεν είναι τίποτα λιγότερο από την κατανόηση των νέων μορφών εκμετάλλευσης, της μετάλλαξης των σχέσεων παραγωγής, των τάσεων και των αντίρροπων τάσεων, της δημιουργίας των εισοδημάτων στον σημερινό καπιταλισμό, κυρίως των εισοδημάτων του χρηματοπιστωτικού τομέα, κτλ. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε.

Ανταγωνισμός και συγκεντροποίηση

Ο Μαρξ δανείστηκε επίσης από τους κλασικούς μια ανάλυση των διαδικασιών του ανταγωνισμού, τη λεγόμενη θεωρία του σχηματισμού των τιμών παραγωγής σε συνθήκες ανταγωνισμού. Την ανάλυση αυτή θα πρέπει να τη συνδέσουμε με τις θέσεις εκείνες του Μαρξ που αφορούν τη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου. Αναμφίβολα ο Μαρξ είχε συλλάβει καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον την τάση του καπιταλισμού προς συγκεντροποίηση, και η σχέση με τον σύγχρονο καπιταλισμό και την παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου είναι προφανής. Ο Μαρξ, χωρίς να αρνείται ποτέ την ύπαρξη αυτών των τάσεων, δεν αμφισβήτησε ποτέ την πολύ κλασική ανάλυσή του σχετικά με τις διαδικασίες του ανταγωνισμού¹⁰. Οι πιο διαφορετικές επιχειρήσεις, από άποψη μεγέθους αλλά και επιδόσεων, συγκρούονται στις αγορές, ανταγωνιζόμενες η μια την άλλη, από τη στιγμή που τα προϊόντα, τα αγαθά ή οι υπηρεσίες τους μπορούν να υποστηρίξουν εναλλακτικές χρήσεις (που αναφέρονται σε έναν δεδομένο κλάδο του εμπορίου). Οι καπιταλιστές επενδύουν σε διαφορετικούς βαθμούς τα κεφάλαιά τους σε αυτές τις επιχειρήσεις, και επομένως σε αυτούς τους κλάδους, συγκρίνοντας τα προκύπτοντα ποσοστά κέρδους (μιλάμε για τη διακλαδική κινητικότητα του κεφαλαίου). Αυτή η αναζήτηση της μέγιστης κερδοφορίας δημιουργεί την τάση εξίσωσης των ποσοτών κέρδους μεταξύ των διαφόρων κλάδων, διατηρώντας ταυτόχρονα τις αποστάσεις μεταξύ των επιχειρήσεων, και προσαρμόζει τις αναλογίες της προσφοράς σε αυτές της ικανοποιήσιμης ζήτησης. Η πάλη του ανταγωνισμού διεγείρει τη διαδικασία του ανταγωνισμού και την εξουδετέρωση των επιχειρήσεων με τις χαμηλότερες αποδόσεις.

Η δόξη απώλεια της ερμηνευτικής αξίας αυτής της θεωρίας γοήτευσε τους μαρξιστές από την κρίση του ανταγωνισμού του τέλους του 19ου αιώνα και εντεύθεν, οδηγώντας στη θέση ενός καπιταλισμού των μονοπωλίων. Από την εποχή του Λένιν και του Χίλφερντινγκ υπήρξαν διάφορες εκδοχές αυτής της θέσης. Ποια είναι η σχέση της με τον σύγχρονο καπιταλισμό; Κατά τη γνώμη μας, είναι σημαντικό να αντιληφθούμε ότι αυτή η τάση εξίσωσης του ποσοστού κέρδους είναι πάντα ενεργή παρά την αύξηση του μεγέθους των επιχειρήσεων¹¹. Οι χρηματοπιστωτικοί θεσμοί και μηχανισμοί αυξάνονται επίσης ως προς το μέγεθος και την αποτελεσματικότητά τους, διευκολύνοντας τη διακλαδική κινητικότητα του κεφαλαίου. Οι ευκαιρίες για την πραγματοποίηση κερδών αξιοποιούνται με γοργούς ρυθμούς. Θα πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε αλλού την εξήγηση των κινήσεων του καπιταλισμού του τέλους του 20ού αιώνα και να αντιμετωπίσουμε με επιφύλαξη τις θέσεις που εστιάζουν τόσο στην άμβλυση του ανταγωνισμού όσο και στην όξυνσή του. Οι τάσεις δημιουργίας μονοπωλίου δεν μετασημάτισαν την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους σε ανοδική τάση του ποσοστού υπεραξίας¹² και ο υπερβάλλον ανταγωνισμός δεν εξηγεί την πτώση του ποσοστού κέρδους¹³.

Η πτώση του ποσοστού κέρδους, οι άλλες τάσεις και οι αντίρροπες τάσεις

Κανένας θεωρητικός της οικονομίας δεν έθεσε στο κέντρο της ερμηνείας της δυναμικής του καπιταλισμού την κερδοφορία του κεφαλαίου (το ποσοστό κέρδους) όπως ο Μαρξ: ού-

τε η νεοκλασική θεωρία ούτε και η κείνσσιανή θεωρία. Και όταν συνυπολογίζεται αυτή η μεταβλητή, κυρίως στις εμπειρικές εργασίες, η θέση που της παραχωρείται είναι συμπληρωματική. Παρ' όλα αυτά πρόκειται για ένα σημείο-κλειδί για την κατανόηση των μακρών κυμάτων του καπιταλισμού και των δομικών του κρίσεων, και κυρίως της αντιστροφής των τάσεων μεταξύ των δεκαετιών 1970 και 1980. Οι τύποι των ερωτημάτων που τίθενται είναι δύο: *οι (κύριες) τάσεις και οι αντίρροπες προς αυτές τάσεις*, που τις εξετάζουμε σε αυτή την ενότητα, και *οι συνέπειες* της διακύμανσης του ποσοστού κέρδους, που εξετάζονται στην επόμενη ενότητα.

Στον Γ' Τόμο του *Κεφαλαίου* ο Μαρξ μάς προσέφερε μια ιδιαίτερα λεπτομερή ανάλυση αυτού που αποκαλεί *ιστορικές τάσεις* του καπιταλισμού (τάσεις της τεχνολογίας, της κατανομής, της παραγωγής και της απασχόλησης). Εξ όσων γνωρίζουμε, ο Μαρξ ήταν ο μόνος που συνέλαβε τις *αυξητικές* τροχιές της παραγωγής και της απασχόλησης, που συνδέονται με την άνοδο της σχέσης κεφαλαίου-εργασίας ή κεφαλαίου-προϊόντος (έκφραση μιας ισχυρής *εκμηχάνισης*), όπου η μείωση των επιδόσεων της τεχνικής προόδου μεταφράζεται από μια πτώση του ποσοστού κέρδους. Για το λόγο αυτόν, τις τροχιές αυτού του είδους τις ορίζουμε ως *τροχιές αλά Μαρξ*. Η ροπή του καπιταλισμού να τοποθετείται σε τέτοιου είδους τροχιές έχει τεκμηριωθεί ευρέως. Πιο συγκεκριμένα, η φάση πτώσης του ποσοστού κέρδους κατά την περίοδο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο αποτέλεσε αντικείμενο πολυάριθμων εργασιών¹⁴. Ο Μαρξ ωστόσο δεν ολοκλήρωσε αυτή την πολύπλοκη ανάλυση, και εξάλλου δεν είχε στη διάθεσή του τα εμπειρικά στοιχεία που θα του το επέτρεπαν¹⁵.

Αυτή την τάση του καπιταλισμού να τοποθετείται σε τέτοιου είδους τροχιές τη συνδέουμε με ορισμένες αδυναμίες της διαδικασίας καινοτομιών. Η δυσκολία αυτή μαρτυρά, αναμφίβολα, τον ιδιωτικό χαρακτήρα της έρευνας και της καινοτομίας (δραστικότητες πολυδάπανες) και τα όρια της ατομικής ιδιοποίησης των αποτελεσμάτων τους. Η διεπιχειρησιακή συνεργασία και ιδίως η εμπλοκή του κράτους σε ερευνητικά προγράμματα και στην κατάρτιση των επιστημόνων θεραπεύουν εν μέρει, αλλά μόνον εν μέρει, αυτούς τους περιορισμούς. Παρ' όλα αυτά έχουμε ακόμα πολλή δουλειά προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα αυτούς τους μηχανισμούς.

Ο Μαρξ αφιέρωσε έναν σημαντικό αριθμό αναπτύξεων στις αντίρροπες προς την πτώση του ποσοστού κέρδους τάσεις. Οι τάσεις αυτές διαφέρουν ως προς τη φύση τους. Ορισμένες, όπως η ανάπτυξη των εταιρειών μέσω μετοχών, λαμβάνουν υπόψη τους την ικανότητα του καπιταλιστικού συστήματος να διαιωνίζεται παρά την ύπαρξη ενός χαμηλότερου ποσοστού κέρδους. Πρόκειται μάλλον για μια διαδικασία προσαρμογής παρά για μια *αντίρροπη τάση*, με την κυριολεξία του όρου. Κάποιες άλλες, όπως η αύξηση του ποσοστού υπεραξίας ή η πτώση της σχετικής τιμής του κεφαλαίου, αντιστοιχούν σε απλούς και καθαρούς μετριασμούς των (κύριων) τάσεων, ή σε αντιστροφές τους. Η είσοδος σε νέους τύπους τροχιών, κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, σχετίζεται με τις δύο αυτές ομάδες εξελίξεων. Η ανάπτυξη των εταιρειών μέσω μετοχών (*corporate revolution* – *επανάσταση των ανώνυμων εταιρειών*) ανήκει στην πρώτη ομάδα. Η επανάσταση της διαχείρισης (*managerial revolution*) ανήκει στη δεύτερη ομάδα.

Η ανάλυση της (κύριας) τάσης, όπως και αυτή της αντίρροπης τάσης, πηγάζει από το ίδιο θεωρητικό σώμα: την υποστήριξη και την άγνηση του *αλά Μαρξ* χαρακτήρα της τεχνο-

λογικής αλλαγής. Η ερμηνεία της εναλλαγής των δύο αυτών τύπων φάσεων που εμείς προτείνουμε παραπέμπει, κατά τρόπο που από πρώτη ματιά ίσως προκαλεί έκπληξη, στη θεωρία της αξίας και στις διακρίσεις μεταξύ των δύο τύπων εργασιών (ενότητα 1). Θεωρούμε ότι η ανάπτυξη των καθηκόντων εργασίας που έχουν στόχο τους τη μεγιστοποίηση του ποσοστού κέρδους¹⁶ (εργασία μη παραγωγική) σηματοδοτείται ιστορικά ως η κύρια αντίρροπη τάση απέναντι στην πτώση του ποσοστού κέρδους, με τα χαρακτηριστικά που υποδείξαμε για τη καθεμιά από τις δύο φάσεις αποκατάστασης: επανάσταση μέσω της διαχείρισης και επανάσταση μέσα στη διαχείριση.

Καταλαβαίνουμε λοιπόν εδώ τη σημασία της συνάρθρωσης των δύο στοιχειωδών θεωριών: της θεωρίας της αξίας και της θεωρίας των τάσεων – και πρόκειται για ένα από τα κρίσιμα σημεία όπου γίνεται αισθητή η αναγκαιότητα επεκτάσεων. Έχουμε τη συνύπαρξη δύο τύπων εργασιών: των παραγωγικών εργασιών και των εργασιών μεγιστοποίησης του ποσοστού κέρδους. Η επανάσταση της διαχείρισης υπήρξε η έκφραση της σχετικής γιγαντιαίας ανάπτυξης του δεύτερου τύπου εργασιών στη διάρκεια του πρώτου ημίσεως του 20ού αιώνα, όμως εξάντλησε τα όριά της, τόσο σε έκταση όσο και σε αποτελεσματικότητα. Η νέα φάση της πτώσης του ποσοστού κέρδους που προέκυψε απ' αυτήν μάς εισήγαγε με κάποια καθυστέρηση σε μια νέα προέκταση αυτής της επανάστασης σε άλλους τομείς λιγότερο εμπλεκόμενους μέχρι τότε (όπως για παράδειγμα, η χρηματοπιστωτική διαχείριση των διαθέσιμων κονδυλίων) και σε υψηλότερα επίπεδα αποτελεσματικότητας (χάρη στις τεχνικές της πληροφορίας και της επικοινωνίας, αλλά και χάρη στην ανανέωση των μορφών οργάνωσης, που αντιστρατεύονται τη διολίσθηση της διαχείρισης προς τη γραφειοκρατία).

Δομικές κρίσεις, γένεση των αντίρροπων τάσεων και φάσεις του καπιταλισμού

Η άλλη όψη της μαρξιστικής θεωρίας των τάσεων του καπιταλισμού αφορά τις συνέπειες των πραγματικών πτώσεων του ποσοστού κέρδους. Στο σημείο αυτό ο Μαξ είναι υπερβολικά σύντομος αλλά κατηγορηματικός. Οι πτώσεις του ποσοστού κέρδους επιβραδύνουν τη συσσώρευση του κεφαλαίου και προκαλούν τον πολλαπλασιασμό των κρίσεων, όπως και άλλες χρηματοπιστωτικές διαταραχές (υπερτροφία των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων, κερδοσκοπία...):

Εξάλλου, αν το ποσοστό αξιοποίησης του συνολικού κεφαλαίου, το ποσοστό κέρδους, είναι όντως η βιοκέντρα της καπιταλιστικής παραγωγής (όπως η αξιοποίηση του κεφαλαίου αποτελεί τον μοναδικό του στόχο), η μείωσή του θα επιβραδύνει τη συγκρότηση νέων αυτόνομων κεφαλαίων και φαίνεται εξ αυτού να απειλεί την ανάπτυξη της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας, να ευνοεί την υπερπαραγωγή, την κερδοσκοπία, τις κρίσεις, τη συγκρότηση ενός πλεονάζοντος κεφαλαίου δίπλα σε ένα πλεονάζοντα πληθυσμό¹⁷.

Ένα σύνολο διαταραχών αυτού του είδους το αποκαλούμε δομική κρίση. Οι δύο φάσεις της πραγματικής μείωσης του ποσοστού κέρδους που περιγράφονται στην ενότητα 1 κατέληξαν πράγματι σε τέτοιες περιόδους δομικής κρίσης.

Είναι γεγονός ότι στον Γ' Τόμο του Κεφαλαίου συνυπάρχουν δύο ιδέες, η συσχέτιση των οποίων δεν είναι απόλυτα σαφής: σύμφωνα με την πρώτη, οι περίοδοι μιας πραγματι-

κής πτώσης του ποσοστού κέρδους εισάγουν δομικές κρίσεις. Σύμφωνα με τη δεύτερη, η πτώση του ποσοστού κέρδους εξουδετερώνεται από εξελίξεις που οφείλονται στη δράση αντίρροπων τάσεων. Όταν ισχυριζόμαστε ότι οι δομικές κρίσεις διαδραματίζουν έναν κρίσιμο ρόλο στην εμφάνιση των αντίρροπων τάσεων –τουλάχιστον ορισμένων εξ αυτών– ή κατά την περίοδο της έντασής τους, δεν υπερβαίνουμε σε τίποτα την ανάλυση του Μαρξ. Στο σημείο αυτό συναντάμε το μεγάλο μαρξιστικό θέμα της βίας ως μαμής της ιστορίας. Ο Μαρξ αναφέρεται ενίοτε στην ισχυρή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό, χαρακτηρίζοντάς τες ως την «ιστορική του αποστολή», επιμένοντας στον σπασμωδικό χαρακτήρα των αλλαγών (που προκύπτουν με αντίτιμο κάποιες επαναλαμβανόμενες και βαθιές κρίσεις).

Η παρατήρηση του καπιταλισμού επί έναν και πλέον αιώνα, περίοδο για την οποία είναι δυνατόν να κάνουμε κάποιες μετρήσεις, όπως και οι πολυάριθμες εργασίες οικονομικής ιστορίας μάς υποβάλλουν την ιδέα να συγκροτήσουμε αυτές τις σκέψεις σε θεωρητικό σώμα. Το αναλυτικό αυτό πλαίσιο βρίσκεται στο επίκεντρο της ερμηνείας της ιστορίας του καπιταλισμού που προτείνουμε. Με τον τρόπο αυτό συναντάμε τις προβληματικές εκείνες που αποδίδουν προνομιακή θέση στην έννοια των μακρών κυμάτων¹⁸. Πολύ συχνά οι ερμηνείες αυτές προσλαμβάνουν μια χροιά μηχανιστική. Ασφαλώς η αστάθεια είναι εγγεγραμμένη κατά τρόπο αναδρομικό στην ιστορία του καπιταλισμού, όμως αυτές οι φάσεις των ισχυρών αναταράξεων και οι αλλαγές που αυτές είναι σε θέση να δρομολογήσουν είναι δυνατόν να είναι πολύ διαφορετικής φύσης – γεγονός που μας απαγορεύει να βλέπουμε εδώ την έκφραση μιας κυκλικότητας ενδογενούς στις καπιταλιστικές σχέσεις. Η κρίση του 1929, όσον αφορά τις αιτίες και τις συνέπειές της, υπήρξε κυρίως ριζικά διαφορετική από τις κρίσεις του τέλους του 19ου ή του τέλους του 20ού αιώνα.

Με τη διατύπωση αυτών των μεθοδολογικών προφυλάξεων θεωρούμε ότι το αναλυτικό πλαίσιο των (κύριων) τάσεων, των δομικών κρίσεων, των αντίρροπων τάσεων και των φάσεων είναι απόλυτα επαρκές προκειμένου να συλλάβουμε την ιστορική δυναμική του καπιταλισμού και της περιοδολόγησής του¹⁹. Η φάση στην οποία έχουμε εισέλθει εδώ και δεκαπέντε χρόνια αποτελεί μια νέα έκφραση αυτής της δυναμικής.

Κρίσεις και συγκυριακός κύκλος

Η σχέση μεταξύ κρίσης και πτώσης του ποσοστού κέρδους μάς εισάγει λοιπόν στην έννοια των παραγμένων σχετικά μακροχρόνιων περιόδων, τις οποίες ονομάσαμε δομικές κρίσεις. Θα πρέπει να διακρίνουμε τις κρίσεις αυτές από τις κρίσεις των υφέσεων του συγκυριακού κύκλου, τις οποίες επίσης εξετάζει ο Μαρξ, σε άλλο σημείο, και ανεξάρτητα από την πτώση του ποσοστού κέρδους, η οποία δεν είναι τίποτα άλλο από τον παράγοντα του πολλαπλασιασμού τους στη διάρκεια των δομικών κρίσεων.

Από τις αρχές του 19ου αιώνα, η οικονομική δραστηριότητα των καπιταλιστικών χωρών υπόκειται σε επαναλαμβανόμενες διαταραχές, που συνίστανται από απογειώσεις, τις υπερθερμάνσεις, και επιβραδύνσεις, τις υφέσεις. Μιλούσαμε τότε για τον βιομηχανικό κύκλο. Από την εποχή εκείνη τον λέμε συγκυριακό κύκλο. Οι κινήσεις αυτές είναι πολύ πε-

ρισσότερο επαναλαμβανόμενες παρά κυκλικές με την κυριολεξία του όρου. Αναμφίβολα, η έντασή τους από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα έχει υποχωρήσει, ωστόσο η αστάθεια του ύψους της οικονομικής δραστηριότητας συνολικά εξακολουθεί να αποτελεί ένα πρωτεύον γεγονός για τον καπιταλισμό των τελευταίων δεκαετιών. Η εξήγησή τους παραμένει ακόμα πεδίο αντιπαραθέσεων.

Στον Μαρξ ασκήθηκε, και δικαίως, μια κριτική σύμφωνα με την οποία το έργο του δεν μας προσέφερε ποτέ μια αρθρωμένη και συνεκτική ερμηνεία αυτών των κρίσεων. Οι πλούσιες αναπτύξεις που μας άφησε σχετικά με το θέμα αυτό μας δίνουν το δικαίωμα των ακόλουθων παρατηρήσεων:

- (1) Είναι δυνατόν να υπάρξουν μερικές κρίσεις²⁰, ωστόσο αυτό που απασχολεί τον Μαρξ είναι η γενική κρίση, η κρίση δηλαδή που επηρεάζει το σύνολο των κλάδων της οικονομίας (η ταυτόχρονη πτώση της παραγωγής σε όλους τους κλάδους). Η οπτική του, όπως και η οπτική του Κένυς, είναι μακροοικονομική.
- (2) Δεν υπάρχει κάποια ενιαία θεωρία της αποσταθεροποίησης του συνολικού ύψους της οικονομικής δραστηριότητας. Στην αποσταθεροποίηση αυτή εμπλέκονται μηχανισμοί πραγματικοί (η αύξηση των μισθών στα ανώτατα σημεία της οικονομικής δραστηριότητας) αλλά και νομισματικοί (η αύξηση των επιτοκίων ή κάθε χρηματοπιστωτική ευθραυστότητα). Ενώ ο Κένυς εστίασε στην περιγραφή των *ισορροπιών* της υποαπασχόλησης, ο Μαρξ βρίσκεται πολύ πιο κοντά σε μια σύγχρονη ανάλυση με όρους *σταθερότητας και αστάθειας* μιας *ισορροπίας*.
- (3) Όπως είπαμε κατά την εξέταση των δομικών κρίσεων, η συχνότητα και η σοβαρότητα αυτών των κρίσεων ενισχύονται από κάποιες πολύ βαθύτερες εξελίξεις που ανάγονται στις μεγάλες τάσεις του καπιταλισμού (την πτώση του ποσοστού κέρδους).

Παρά την ανακριβεία αυτών των παρατηρήσεων, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι καμιά σύγχρονη θεωρία δεν λαμβάνει καλύτερα υπόψη της τις διακυμάνσεις της οικονομικής δραστηριότητας μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες.

Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι ο Μαρξ συνδυάζει: (α) μια θεωρία της αποδοτικότητας των μηχανισμών της κινητικότητας του κεφαλαίου και της τάσης εξίσωσης των ποσοστών κέρδους μεταξύ των διαφόρων κλάδων, και της τροφοδοσίας της αγοράς με αυτό για το οποίο υπάρχει ζήτηση, και (2) μια θεωρία –στις γενικές γραμμές της– της αστάθειας του ύψους της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας. Πρόκειται για ένα ισχυρό σημείο της ανάλυσης του Μαρξ, πάνω στο οποίο θεμελιώνεται η ορθότητα που επιβεβαιώνεται από τα γεγονότα, αλλά και ο σύγχρονος χαρακτήρας της. Οι οικονομολόγοι που αναφέρονται στον Μαρξ δεν έχουν παρά να συνεχίσουν αυτό το έργο. Στα θεωρητικά μοντέλα που κατασκευάσαμε²¹, σε μεγάλο βαθμό σύμφωνα με τις υποδείξεις που μας άφησε ο Μαρξ, αποδεικνύουμε ότι η σταθερότητα του καπιταλισμού *ως προς τις αναλογίες* (που αφορούν την κατανομή του κεφαλαίου, το σχηματισμό των σχετικών τιμών και τον προσδιορισμό των παραγόμενων σχετικών ποσοτήτων) έρχεται σε έντονη αντίθεση με την αστάθεια *ως προς τις διαστάσεις*, τη ροπή σε επαναλαμβανόμενες διακυμάνσεις του ύψους της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας – και ότι αυτή η διπλή ιδιότητα προκύπτει από τα ίδια χαρα-

κτηριστικά της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων και των μηχανισμών νομισματικής δημοσιονομίας (είτε πρόκειται για κάποιο έλεγχο των μεγάλων ιδιωτικών τραπεζών, όπως στις ΗΠΑ κατά τον 19ο αιώνα, είτε για κάποιο δημόσιο και συγκεντρωποιημένο έλεγχο, όπως ο έλεγχος των σύγχρονων νομισματικών πολιτικών).

Η θεωρία των δυσαναλογιών ανήκε στον Ρικάρντο και σε πολλούς μαρξιστές, οι οποίοι με το πρόσχημα ορισμένων φράσεων του Μαρξ σχετικά με τις μερικές κρίσεις (βλ. σχετικά στα προηγούμενα) θέλησαν να δουν στα σχήματα αναπαραγωγής τη θεωρία των καπιταλιστικών κρίσεων²². Στα ζητήματα αυτά μπορούμε να είμαστε πολύ κατηγορηματικοί: οι μεγάλες υφέσεις των δεκαετιών του 1970, του 1980 και του 1990 δεν προέρχονται από τις δυσαναλογίες της οικονομικής δραστηριότητας, την αδυναμία προσανατολισμού της παραγωγής στις απαιτούμενες κατευθύνσεις. Ακόμα, η περίφημη διατύπωση του Μαρξ που ανήγαγε τη «φτώχεια και τον περιορισμό της κατανάλωσης των μαζών» σε «έσχατη αιτία-θεμέλιο [der letzte Grund] των κρίσεων» οδήγησε πολλούς μαρξιστές σε μια πολύ διαδεδομένη ερμηνεία των κρίσεων του καπιταλισμού – είτε αυτές ήταν δομικές είτε ήταν κρίσεις συγκυριακού κύκλου – με όρους υποκατανάλωσης, ή, γενικότερα, ανεπάρκειας πωλήσεων²³. Ωστόσο, ούτε η κρίση του 1929 ούτε η κρίση της δεκαετίας του 1970 προκλήθηκαν από την ανεπάρκεια των μισθών, ή, με μια λίγο ως πολύ ισοδύναμη διατύπωση, από την περίσσεια κερδών. Κατά τη δεκαετία του 1920 τα κέρδη ήταν πενιχρά και η κρίση των δεκαετιών του 1970 και του 1980 προήλθε από μια μείωση του ποσοστού κέρδους, που ήταν εγγεγραμμένη στην μακροχρόνια κίνηση μείωσης των επιδόσεων της τεχνολογικής προόδου.

Ο νόμος της καπιταλιστικής συσσώρευσης, η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου και η ανεργία

Πολύ πριν από τον Κένυς ο Μαρξ είχε αναπτύξει μια ανάλυση της ανεργίας, η οποία αποδίδει την ευθύνη γι' αυτήν στις μεταβολές του ύψους της γενικής οικονομικής δραστηριότητας – και όχι στην παρεμπόδιση της όποιας προσαρμογής των τιμών (του μισθού). Ο Κένυς εκφράζει την ανάλυσή του με όρους στάθμης της πραγματικής ζήτησης, ενώ ο Μαρξ έθεσε τον τόνο στις περιπέτειες της συσσώρευσης του κεφαλαίου, ωστόσο η ιδέα παραμένει η ίδια.

Στο κέντρο της αναλυτικής θεωρητικής κατασκευής του Μαρξ βρίσκεται αυτό που ο ίδιος αποκαλεί γενικό νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης²⁴. Ο νόμος αυτός, ο οποίος συμπληρώνεται από τη μελέτη της υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, που εισάγεται στη διάρκεια της μελέτης των ιστορικών τάσεων²⁵, μπορεί να συνοψιστεί με τον εξής τρόπο: Η συσσώρευση του κεφαλαίου προωθεί την απασχόληση μέχρις ότου αυτή έρθει σε σύγκρουση με ορισμένα όρια του βραχυπρόθεσμα διαθέσιμου προς εργασία πληθυσμού, και δημιουργήσει με αυτό τον τρόπο επαναλαμβανόμενες διεγέρσεις των μισθών. Μηχανισμοί διάφορων τύπων επιτρέπουν την υπέρβαση αυτών των εντάσεων, την προσφυγή σε τεχνικές περισσότερο καπιταλιστικές (την αύξηση της σύνθεσης του κεφαλαίου). Εδώ ανήκουν και οι ίδιες οι συνέπειες των υφέσεων, που απαξιώνουν ένα μερίδιο του κεφαλαίου και αναδημιουργούν έναν ριθμιστικό τροχό ανέργων. Πρόκειται για τη θεωρία του εφεδρικού βιομη-

χανικού στρατού, με τα διάφορα τμήματά του, ανάλογα με το βαθμό αποκλεισμού τους από την απασχόληση (παροδική ή σχεδόν οριστική), τις περιόδους διόγκωσής του και απορρόφησής του. Η θεωρία αυτή δείχνει ότι η ανεργία δεν αποτελεί κάποιο ατύχημα του καπιταλισμού, ή το αποτέλεσμα κάποιων ανάρμοστων συμπεριφορών, αλλά ακρογωνιαίος λίθος του εξοπλισμού της διαίωσής του, εφόσον συμβάλλει στον έλεγχο του μισθού.

Το πλαίσιο αυτό παραμένει πάντα απόλυτα πρόσφορο για την ανάλυση της συγκυριακής συνιστώσας της ανεργίας (της συνιστώσας δηλαδή που αποκρίνεται στις διακυμάνσεις του συγκυριακού κύκλου) στον σύγχρονο καπιταλισμό και δεν έχει ξεπεραστεί. Λείπει ωστόσο μια λεπτομερής μελέτη της άλλης συνιστώσας της ανεργίας, της λεγόμενης δομικής. Το κύμα της ανεργίας που διογκώθηκε στις χώρες του κέντρου ακολουθήθηκε από μια επιβράδυνση της συσσώρευσης, που με την σειρά της προκλήθηκε από τη μείωση του ποσοστού κέρδους. Η αύξηση της δομικής ανεργίας υπήρξε ένας ουσιώδης παράγοντας για την επανάληψη μιας κατάστασης συμβιβασμού του κόστους της μισθωτής εργασίας, με τον ίδιο μηχανισμό με τη συγκυριακή ανεργία, αλλά σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Η καπιταλιστική αναρχία – η ex post ρύθμιση

Στην ιστορία του μαρξισμού και του σοσιαλιστικού κινήματος η ιδέα της αναγκαίας υπέρβασης του καπιταλισμού θεμελιωνόταν πάντα στην κριτική της αναρχίας που χαρακτηρίζει αυτό το σύστημα. Η αναρχία αυτή βρισκόταν ήδη στην καρδιά του *Μανιφέστου*: ο καπιταλισμός προκαλεί μια χωρίς προηγούμενο ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, όμως αποδεικνύεται ανίκανος να ελέγξει τις δυνάμεις που απελευθερώνει – εξ ου και ο πολλαπλασιασμός των κρίσεων και η αυξανόμενη έντασή τους. Η ευθύνη αυτής της ανικανότητας αποδίδεται στην αγορά, ενώ η υπέρβασή της θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με το σχεδιασμό (μια συνειδητή οργάνωση στην κλίμακα ολόκληρης της κοινωνίας)²⁶.

Προφανώς αυτός ο τύπος ανάλυσης υποχώρησε σοβαρά μετά την αποτυχία των χωρών που επικαλούνταν το σοσιαλισμό. Ωστόσο, η διαίωσιση της ανεργίας και των διεθνών χρηματοπιστωτικών κρίσεων των τελευταίων ετών έχουν ως αποτέλεσμα την περιοδική αναβίωση αυτού του θεωρητικού λόγου ως μιας επίκαιρης αλήθειας. Στο σημείο αυτό αγγίζουμε ένα στοιχείο-κλειδί της ανάλυσης του νεοφιλελευθερισμού.

Αν ο χαρακτηρισμός του καπιταλισμού ως οικονομίας της αγοράς αποτελεί συχνά εκδήλωση αντιλήψεων στενών ή ανοιχτά εσφαλμένων αντιλήψεων, ο δημόσιος αυτός διάλογος παραπέμπει εντούτοις σε κάποια θεμελιώδη χαρακτηριστικά του καπιταλισμού. Η τυπική αποκέντρωση του καπιταλισμού, ο ατομικός χαρακτήρας των αποφάσεων, ορίζουν μια από τις σημαντικές του ιδιότητες. Σε έναν μεγάλο βαθμό τα προβλήματα του καπιταλισμού ρυθμίζονται εκ των υστέρων [ex posteriori] – και οι προσαρμογές αυτές ενδέχεται να είναι βίαιες. Από την άποψη αυτή μιλάμε για την ex post ρύθμιση [ex-postisme]. Ωστόσο θα πρέπει να διορθώσουμε αμέσως αυτή την παρατήρηση, ανεξάρτητα από την καταλληλότητά της, προσθέτοντας ότι ο καπιταλισμός εξελίσσεται ιστορικά, προκαλώντας την εκ των προτέρων [ex ante] εμφάνιση νέων συλλογικών διαδικασιών συντονισμού (λαμβάνοντας υπόψη τις πιθανές αποτυχίες και υποχωρήσεις)²⁷.

Οι σχέσεις μεταξύ των αποτάσεων που λαμβάνονται *ex ante* και *ex post* είναι σύνθετες. Η οργάνωση *ex ante* προϋποθέτει ένα πολύ υψηλό επίπεδο κοινωνικοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων, το οποίο ο καπιταλισμός κατακάτα καταρχήν μέσα στην επιχείρηση, και στη συνέχεια στο επίπεδο του συνόλου της κοινωνίας. Η καταστροφή των *ex post* προσαρμογών, σε μια μετακαπιταλιστική κοινωνία, λίγο ως πολύ συγκεντροποιημένη ή αποκεντρωμένη, θα αποτελούσε σε κάθε περίπτωση σφάλμα. Το πρόβλημα είναι να περιορίσουμε την ένταση των δυσλειτουργιών και τις συνέπειές τους, ωστόσο, ακόμα και στην πιο περιπλοκή κοινωνία, κάθε αναίρεση προσαρμογής θα πρέπει να ακολουθηθεί από μια διόρθωση. Στον καπιταλισμό τα πιο πολλά πράγματα υλοποιούνται μέσω των μακρών δομικών κρίσεων, και το κόστος σε μεγάλο βαθμό το εσωμίζονται οι κυρίαρχοι τάξεις και χώρες. Αυτό που αμφισβητείται είναι ακριβώς η βία και οι τυπικές για τον καπιταλισμό ανισότητες στη μεταχείριση των τάξεων, και όχι η αναγκαιότητα των εκ των υστέρων διορθώσεων.

Έχει ειπωθεί ότι το να αναφερόμαστε αποκλειστικά στην αγορά κατά τη συζήτηση των ζητημάτων αυτών είναι μια πολύ περιοριστική αντίληψη, είναι η αντίληψη ενός μαρξισμού στριμωγμένου στο πρώτο τμήμα του Α' τόμου. Θα πρέπει να λάβει κανείς υπόψη του και άλλες διαδικασίες:

- (1) οι αποκεντρωμένοι μηχανισμοί μέσω των οποίων ο καπιταλισμός ρυθμίζει την κατανομή του κεφαλαίου (τις διακλαδικές αναλογίες επενδύσεων) και η διαθεσιμότητα των αγαθών στην αγορά (η παραγωγή) βαδίζουν σε έναν μεγάλο βαθμό ως αντίδραση στην ανισορροπία, δηλαδή *ex post*. Αν παράγονται υπερβολικά πολλά αγαθά, η παραγωγή ελαττώνεται. Από την άποψη αυτή, ο καπιταλισμός είναι αποτελεσματικός και η *ex post* ρύθμιση δεν είναι συνώνυμη της αναρχίας.
- (2) Ο έλεγχος του γενικού επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας διενεργείται επίσης *ex post*. Ο ρόλος των μακροοικονομικών πολιτικών είναι ακριβώς να διασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό, όχι όμως και πλεονάζον, επίπεδο ζήτησης²⁵. Οι κίνδυνοι διατάραξης της σταθερότητας είναι σημαντικοί και εμφανείς στη διαδοχή αναθερμάνσεων και υφέσεων. Αυτό που ο Μαρξ ονόμαζε κρίσεις δεν ήταν τίποτα άλλο από τις μη ελεγχόμενες υφέσεις. Η ιστορία του τέλους του 19ου αιώνα όπως και αυτή του 20ου αιώνα μαρτυρούν τις προόδους που έχουν συντελεστεί στο ζήτημα αυτό, κυρίως μετά από την κεννσιανή επανάσταση. Παρά τις προόδους αυτές, μπορούμε να μιλάμε ακόμα για αταξία, γιατί η σταθερότητα του γενικού επιπέδου οικονομικής δραστηριότητας δεν βρίσκεται υπό έλεγχο²⁹. Ο νεοφιλελευθερισμός ενίσχυσε τις κοινωνικές διαδικασίες σταθεροποίησης, αλλά ταυτόχρονα τις έθεσε στην υπηρεσία των κυρίαρχων τάξεων (η σταθερότητα των τιμών αντί της πλήρους απασχόλησης) και αναζωπύρωσε την παγκόσμια αναρχία που προσέλαβε πρωτοφανείς διαστάσεις.
- (3) Οι μεγάλες ιστορικές τάσεις και οι ρυθμοί συσσώρευσης αποτελούν τα κύρια στοιχεία αυτής της καπιταλιστικής αναρχίας στον σύγχρονο κόσμο. Ο καπιταλισμός εκδηλώνει μια ενδογενή δυσκολία στο να συντηρήσει τις επιδόσεις της τεχνολογικής προόδου. Στη δυσκολία αυτή προστίθενται οι διαταγμοί που συνδέονται με τη διατήρηση των προνομίων, ιδίως αυτών των ιδιοκτητών (οι διαταγμοί απέναντι στο μετασχηματισμό των σχέσεων ιδιοκτησίας και γενικότερα των σχέσεων παραγωγής). Έτσι λοιπόν, οι μεγάλες

μεταλλάξεις συντελούνται *ex post*, στη δίνη των δομικών κρίσεων. Αυτή ακριβώς η έντονα ταραχώδης δυναμική εμφανίζεται στις διαδοχικές φάσεις πτώσης και ανόδου του ποσοστού κέρδους, μια νέα έκφραση των οποίων αποτελεί και η πρόσφατη πορεία του καπιταλισμού. Η συσσώρευση είναι το παιχνίδι αυτών των κινήσεων. Πέραν αυτού, ελέγχεται από πολύπλοκα χρηματοπιστωτικά κυκλώματα και συμπεριφορές (των κατόχων κεφαλαίων αλλά και των επιχειρήσεων που επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση των χρηματιστηριακών αξιών των εταιρειών).

Η οικολογία προσφέρει ένα μείζον πεδίο όπου η χαρακτηριστική αυτή δυναμική του καπιταλισμού είχε δραματικές συνέπειες, και θα μπορούσε να έχει ακόμα δραματικότερες. Η ανάλυση αυτού του πεδίου, για το οποίο επιβάλλεται η αναγκαιότητα της πρόβλεψης, υπερβαίνει το πλαίσιο αυτής της μελέτης³⁰.

Οι σχέσεις μεταξύ χρηματοοικονομικής σφαίρας και πραγματικού τομέα

Η ανάλυση του χρήματος από τον Μαρξ –του χρήματος ως εμπορεύματος που σηματοδοτεί την αξία, του μέτρου των αξιών ως προς το χρήμα με την κυριολεξία του όρου, ως αποθέματος αγοραστικής δύναμης– είναι αξιοσημείωτη³¹. Η ανάλυση αυτή μάς επιτρέπει να κατανοήσουμε σε βάθος τους τυπικούς μηχανισμούς του σύγχρονου καπιταλισμού, ωστόσο δεν μας προσφέρει κάποια ειδική ένδειξη επαρκώς αναγνωρίσιμη. Από την άλλη, γίνεται έντονα αισθητή μια ανάλυση της νομισματικής δημιουργίας, με τη σύγχρονη έννοια του όρου.

Η σχέση μεταξύ των χρηματοπιστωτικών και των μη χρηματοπιστωτικών τομέων βρίσκεται κατ' ανάγκη στο κέντρο της ανάλυσης του νεοφιλελευθερισμού. Η μαρξιστική θεωρία της αξίας, όπως και αυτή του κεφαλαίου, έχει πολύ συγκεκριμένα συμπεράσματα για τα ζητήματα αυτά. Η έννοια της παραγωγικής εργασίας και της υπεραξίας μάς οδηγούν στο να χαρακτηρίσουμε τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες μη παραγωγικές. Όπως στο εμπόριο, το κέρδος μιας χρηματοπιστωτικής επιχείρησης, για παράδειγμα μιας τράπεζας, θεωρείται ως η πραγματοποίηση ενός μεριδίου της συνολικής υπεραξίας που έχει εξαχθεί κάπου αλλού. Ο Μαρξ αναφερόμενος ειρωνικά στην ικανότητα του χρήματος να αποφέρει καρπούς την παρομοιάζει με «την αγλαδιά που κάνει αγλάδια». Οι μαρξιστές λοιπόν είναι ιδιαίτερα προφυλαγμένοι απέναντι στην τάση μιας υπεβολικά άμεσης συσχέτισης των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων και της δημιουργίας του πλούτου. Η παρατήρηση αυτή δεν σημαίνει ότι οι χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες είναι άχρηστες (έχουν μια χρησιμότητα, προφανώς σχετική με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και όχι γενικής σημασίας). Δεν μπορούμε εδώ να υπεισέλθουμε στις λεπτομέρειες των μακροσκελών αναπτύξεων που αφιερώνει ο Μαρξ στη χρηματοπιστωτική σφαίρα, στον Γ' τόμο του *Κεφαλαίου*:

- (1) Ένα μέρος αυτών των αναλύσεων παραπέμπει στις χαρακτηριστικές μεταλλάξεις του κεφαλαίου διαμέσου των τριών μορφών του: κεφάλαιο-χρήμα, κεφάλαιο-εμπόρευμα και παραγωγικό κεφάλαιο. Το τραπεζικό κεφάλαιο, όπως και το εμπορικό κεφάλαιο,

φαίνεται να ειδικεύεται σε ορισμένες από τις διεργασίες που απαιτεί ο κύκλος του κεφαλαίου. Πρόκειται για το *κεφάλαιο της εμπορίας του χρήματος*. Η χρησιμότητά του συνίσταται στο ότι συμβάλλει στον γενικό κύκλο του κεφαλαίου, επομένως (τελικά) στην (καπιταλιστική) κοινωνική παραγωγή.

- (2) Από τη χρηματοπιστωτική σφαίρα ξεκινά επίσης η διάθεση του κεφαλαίου στον μη χρηματοπιστωτικό τομέα, η καθαυτή προκαταβολή, διακριτή από την οικονομική δραστηριότητα – άλλη συμβολή στη γενική λειτουργία του συστήματος, εξίσου σχετική με τις σχέσεις παραγωγής. Το κεφάλαιο αυτό είναι το *κεφάλαιο δανεισμού*, το οποίο, πέρα από τις καθαρές πιστώσεις, περιλαμβάνει επίσης και τις μετοχές. Το κεφάλαιο λοιπόν που έχει επενδυθεί σε πιστώσεις και μετοχές αποτελεί τον αντέλεγγο, μια δεύτερη έκφραση του κεφαλαίου που έχει τοποθετηθεί στις επιχειρήσεις στις τρεις μορφές του. Η ιδέα του φαντασιακού κεφαλαίου προκύπτει από αυτόν το διχασμό (το κεφάλαιο δεν θα πρέπει να μετρείται στα πραγματικά και χρηματικά κτήματα των επιχειρήσεων και με βάση τους τίτλους ιδιοκτησίας, όταν αποτελεί ιδιοκτησία μιας άλλης επιχείρησης³²), ή κατά μείζονα λόγο από την ύπαρξη ενός τίτλου που δεν παριστά κανενός είδους κτήμα επιχείρησης, όπως π.χ. ένα πολύτιμο αγαθό.

Ο Μαρξ περιγράφει επίσης τον πολλαπλασιασμό των μηχανισμών και των νομισματικών και χρηματοπιστωτικών θεσμών, καυτηριάζοντας τον παρασιτικό και κερδοσκοπικό χαρακτήρα τους, όπου εντοπίζει μια απειλή για τη σταθερότητα του συστήματος.

Από αυτές τις σχετικές με το χρήμα και τη χρηματοπιστωτική σφαίρα δομές δεν προβάλλει καμιά αποκάλυψη που ως εκ θαύματος θα μας επέτρεπε να κατανοήσουμε τις νεοφιλελεύθερες μορφές, ωστόσο το πλαίσιο αυτό παραμένει ιδιαίτερα πρόσφορο, το προσφορότερο στη σφαιρικότητά του, και μας προφυλάσσει καλά από παρεκκλίσεις. Η αναγκαιότητα συμπληρωμάτων είναι πάντως αισθητή.

Η θεωρία του ποσοστού κέρδους μάς προσφέρει ένα εξαιρετικό παράδειγμα της ορθότητας και του σύγχρονου χαρακτήρα της ανάλυσης του Μαρξ, που είναι ιδιαίτερα εντυπώδεις κατά την ανάλυση του νεοφιλελευθερισμού. Μπορούμε να υπογραμμίσουμε τις παρακάτω όψεις:

- (1) Ο Μαρξ διακρίνει με κάθε αυστηρότητα το επιτόκιο από το ποσοστό κέρδους. Κανένας μηχανισμός δεν εξισώνει αυτά τα δύο. Η διάσταση μεταξύ ποσοστού κέρδους και επιτοκίου αποτελεί συμπτωματολογική ένδειξη μιας παραγωγικής σχέσης: η επιχείρηση και ο καπιταλιστής δανειστής αποτελούν δύο σαφώς διακριτούς φορείς (που συνδέονται στο πλαίσιο διαφόρων διαμορφώσεων).
- (2) Αντίστοιχα, ο Μαρξ δηλώνει ότι δεν υφίσταται κάποιος «νόμος» που να προσδιορίζει το ποσοστό του κέρδους. Ενώ η νεοκλασική θεωρία ανάγει το επιτόκιο σε μια τιμή όπως οι άλλες, και η κείνσιανή θεωρία το συνδέει με τη ζήτηση ρευστότητας, ο Μαρξ βλέπει σε αυτό την έκφραση μιας κοινωνικής σχέσης, ενός συσχετισμού δυνάμεων θα μπορούσαμε να πούμε, παρόλο που οι διακυμάνσεις του (στη διάρκεια ενός συγκυριακού κύκλου) σημαδεύονται από τις συνθήκες της ρευστότητας. Οι αναλύσεις αυτές, που θα μπορούσαμε να τις θεωρήσουμε αόριστες, πρακτικά αντανακλούν τη διακρίμανση

του επιτοκίου στον πραγματικό καπιταλισμό. Η αιφνίδια άνοδος των πραγματικών επιτοκίων το 1979, μια ηθελημένη επιλογή των πολιτικών και νομισματικών αρχών, που αποτέλεσε την εισαγωγική πράξη του νεοφιλελευθερισμού, συνιστά μια πολύ πειστική έκφραση αυτού του γεγονότος³³.

Οι ταξικοί αγώνες

Ολόκληρη η ανάλυση του Μαρξ διαποτίζεται από τη γονιμότητα των ταξικών αγώνων. Το *Κεφάλαιο* το διατρέχει η σύγκρουση καπιταλιστών-προλεταρίων, τα κλειδιά της οποίας εκτίθενται στο ίδιο το έργο. Ο συνδυασμός των οικονομικών και των πολιτικών γραπτών του Μαρξ μάς επιτρέπει να διευρύνουμε το αναλυτικό πλαίσιο: καπιταλιστές και γαιοκτήμονες, βιομήχανοι και πιστωτές, μικροί παραγωγοί, όπως και μισθωτοί διαχειριστές. Το κράτος, μακράν του να αποτελεί τον αυτόνομο φορέα όπως έχει συχνά περιγραφεί, συνδέεται άμεσα με την άσκηση της εξουσίας των κυρίαρχων τάξεων και τους συμβιβασμούς της.

Δεν υπάρχει πραγματική ανάγνωση της ιστορίας όπου θα μπορούσαμε να κάνουμε αφαίρεση αυτών των εξουσιών και αυτών των αγώνων. Καθεμιά από τις μεταμορφώσεις του συστήματος, είτε πρόκειται για την ανάδυση των θεσμών του σύγχρονου καπιταλισμού στις αρχές του 20ού αιώνα, για τον ιδιωτικό και τον δημόσιο διευθυντισμό του πρώτου μισού του 20ού αιώνα και την αντίστοιχη ανάπτυξη του συστήματος κοινωνικής προστασίας, είτε για τις νέες διαμορφώσεις που χαρακτηρίζουν το νεοφιλελευθερισμό, αναπτύσσεται μέσα σε συγκρούσεις, όπου συνυπολογίζονται η δύναμη ή η αδυναμία του εργατικού κινήματος, η μαχητικότητα των ιδιοκτητών (της χρηματοπιστωτικής σφαιράς) κλπ. Οι διάφορες πολιτικές, από τον κενσινιανισμό μέχρι κυρίως το νεοφιλελευθερισμό αποτελούν την άμεση έκφραση αυτών των μεταμορφώσεων.

Ο ρόλος που αποδίδουμε στις τάσεις της τεχνικής και της διανομής όπως και στις δομικές κρίσεις κατά την περιοδολόγηση του καπιταλισμού που προτείναμε δεν θα πρέπει να δώσει την εντύπωση ενός *οικονομισμού*. Δεν εγκλωβιζόμαστε στο βασανιστικό δίλημμα μεταξὺ των δύο προοπτικών, της προοπτικής που αποδίδει τα πρωτεία στις τάσεις και της προοπτικής που ευνοεί τους αγώνες. Οι μετασηματισμοί του καπιταλισμού στις αρχές του αιώνα καθοδηγήθηκαν από αγώνες, στους οποίους η δύναμη του εργατικού κινήματος έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο, καθώς αρθρωνόταν στις εσωτερικές αντιφάσεις των αρχουσών τάξεων (για παράδειγμα, η σχέση μεταξύ των χρηματοδοτών και των υπευθύνων των νέων επιχειρήσεων που διευθύνονταν από τους μανάτζερς, από τη μια, με τους παλαιούς καπιταλιστές από την άλλη). Αντίστοιχα, η επιβεβαίωση της εξουσίας των ιδιοκτητών κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού υπήρξε το αντικείμενο ενός μακροχρόνιου αγώνα, μια βαθμίδα μιας μόνιμης σύγκρουσης που έτεινε να συντηρήσει τα προνόμια μιας μειονότητας. Μόνον ο συνδυασμός των διαφόρων αυτών στοιχείων οδηγεί στην κατανόηση των μεγάλων αυτών ιστορικών κινήσεων. Ο μαρξισμός αποτελεί –ή θα έπρεπε να αποτελεί– το προσφορότερο πλαίσιο για ένα τέτοιο εγχείρημα.

Να στοχαστούμε τη μετάλλαξη – πέραν του καπιταλισμού

Στις προηγούμενες παραγράφους επιμείναμε στην ερμηνευτική αξία ενός συνόλου εννοιών, νόμων ή μηχανισμών. Ωστόσο, πολλά έχουμε επίσης να μάθουμε από τις ενδεχόμενες υπερβάσεις αυτής της ερμηνευτικής αξίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις δώσαμε κάποια παραδείγματα. Το πρόβλημα είναι να επεκτείνουμε την ανάλυση και να υπερβούμε ορισμένους περιορισμούς της. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις η δυσκολία προέρχεται όχι από την ατέλεια του αναλυτικού εργαλείου, αλλά από την ποιοτική μετάλλαξη του ίδιου του φαινομένου. Το σημείο αυτό αξίζει να διευκρινιστεί περισσότερο.

Σημειώναμε στην ενότητα 1, για παράδειγμα, ότι η ανάλυση της αξίας και της εκμετάλλευσης που έδωσε ο Μαρξ προμοδοτεί έναν τύπο εργασίας, τη λεγόμενη παραγωγική εργασία, υποβιβάζοντας σε δευτερεύουσα θέση άλλες εργασίες που συνδέονται με τη μεγιστοποίηση του ποσοστού κέρδους και τις οποίες καλύπτουμε υπό τον όρο διαχείριση. Μια δυνατότητα θα ήταν να παραχωρήσουμε στις εργασίες αυτές, που έχουν αποκτήσει στις μέρες μας μεγάλη σημασία, τη θέση που τους αξίζει. Μια άλλη δυνατότητα θα ήταν να αναρωτηθούμε σχετικά με την τελική έκβαση αυτών των διχοτομιών, γεγονός που θα μας οδηγούσε να πάρουμε σημαντικές αποστάσεις από τις μεγάλες έννοιες του μαρξισμού. Μήπως πρέπει να συγχωνεύουμε τα καθήκοντα της εργατικής παραγωγής με τα καθήκοντα των υπαλλήλων του εμπορίου (πωλητές, ταμίες...); Αν κάνουμε μια τέτοια επιλογή, ποια θέση παίρνουμε απέναντι στο ανώτερο διευθυντικό προσωπικό; Η ευκολότερη λύση, από την άποψη της θεωρητικής παραγωγής, συνίσταται στο να αναδιπλώσουμε αυτές τις νέες περίπλοκες μορφές των οικονομιών και των κοινωνιών μας, στο εσωτερικό των παλαιών καλουπιών, δηλαδή στις παραδοσιακές κατηγορίες του καπιταλισμού. Είναι όμως κάτι τέτοιο η καταλληλότερη λύση; Πράγματι, ο Μαρξ είχε επιλέξει να θεμελιώσει ολόκληρο το σύστημά του γύρω από την κύρια κοινωνική σχέση: τη σύγκρουση καπιταλιστών-προλεταρίων υπό συγκεκριμένους καθορισμούς. Θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε το εγχείρημά του, διαρρηγνύοντας τις έννοιες, διαλύοντας την αυστηρότητα του συστήματος, διατηρώντας ωστόσο την ορολογία. Μιλάμε λοιπόν για τη νέα εργατική τάξη, ή για το νέο προλεταριάτο, για τους νέους καπιταλιστές, ή για τη νέα μικροαστική τάξη³⁴, και ξεχνάμε τον ορισμό που έδωσε ο Μαρξ στην παραγωγική εργασία και την υπεραξία, ή δηλώνουμε ανοιχτά ότι θα πρέπει να τον εγκαταλείψουμε. Ένα πιο δύσβατο εγχείρημα συνίσταται στην ανανέωση του αναλυτικού πλαισίου. Δεν πρόκειται για το ότι η έννοια της παραγωγικής εργασίας θα πρέπει να παραμεριστεί. Θα πρέπει ωστόσο να αναγνωρίσουμε το προοδευτικό ξεπέραςμα της ερμηνευτικής της αξίας, γεγονός φυσιολογικό σε έναν μεταλλασσόμενο κόσμο. Αυτό που μένει είναι να στοχαστούμε το νέο και να αναγνωρίσουμε τη συνύπαρξη του νέου και του παλαιού. Η ανάλυση του σύγχρονου καπιταλισμού μάς φέρνει αντιμέτωπους με αυτές τις προκλήσεις.

Πού βαδίζουμε λοιπόν; Κατά την άποψή μας, η διαδικασία αυτών των μετασχηματισμών είναι ευρύτερη από την, ακόμα μερική, συγχώνευση των υποδεέστερων εργασιών (των εργατών και των υπαλλήλων). Τα καθήκοντα διαχείρισης που ανατίθενται σε μισθωτούς εργαζόμενους υπήρξαν το αντικείμενο μιας πόλωσης, το ακριβές περίγραμμα της οποίας παραμένει πάντα υπό διευκρίνιση, μεταξύ των εκτελεστικών καθηκόντων (ο υπαλληλικός χαρακτήρας) και των καθηκόντων σχεδιασμού, οργάνωσης και διεύθυνσης (ο χαρακτήρας στε-

λέχους). Η νέα αυτή ταξική –καθότι φύεται στο έδαφος νέων παραγωγικών σχέσεων– αντίφαση έρχεται να επικαθορίσει διαλεκτικά την παραδοσιακή αντίφαση καπιταλιστών–προλεταρίων³⁵. Η παρακολούθηση αυτής της κίνησης μπορεί να οδηγήσει σε μια ορισμένη συγχώνευση των εργατικών και των υπαλληλικών καθηκόντων. Μέχρι την εποχή του νεοφιλελευθερισμού η ενότητα μεταξύ των μισθωτών αυτών ομάδων είχε διαφυλαχθεί σε μεγάλο βαθμό, παρότι δεν επρόκειτο για μια ταξική ενότητα. Ο νεοφιλελευθερισμός, που στοχεύει στη διαιώνιση των προνομίων των ιδιοκτητών, τείνει, αντίθετα, σε ορισμένες μορφές προσεταιρισμού των ανώτερων μερίδων αυτών των μισθωτών ομάδων του κεφαλαίου.

Η καπιταλιστική ιδιοκτησία αποτελεί αντικείμενο μετασχηματισμών ανάλογων με αυτούς της εργασίας, και ο νεοφιλελευθερισμός καθιστά τρομερά πολύπλοκη την ανάλυσή τους, γιατί αποτελεί την έκφραση της επιβεβαίωσης ορισμένων θεμελιωδών καπιταλιστικών χαρακτηριστικών των σύγχρονων οικονομιών και κοινωνιών – τουλάχιστον της εξουσίας των κατόχων κεφαλαίων. Η πρώτη μεγάλη μετάλλαξη της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας (της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής) που αναφέραμε παρήχθη κατά το πέρασμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα, με το διαχωρισμό της ιδιοκτησίας και της διαχείρισης, τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας στη χρηματοπιστωτική σφαίρα και της διαχείρισης στην επιχείρηση. Η σχέση ιδιοκτησίας χαλάρωσε. Ο νεοφιλελευθερισμός δρομολόγησε μια ανάπτυξη που επεκτείνει αυτή τη διαδικασία: τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε τίτλους, αν συνυπολογίσουμε τον προσεταιρισμό ορισμένων μερίδων μισθωτών σε αυτή την καπιταλιστική εξουσία. Κάποιοι αναλυτές διαβλέπουν πίσω από αυτούς τους μετασχηματισμούς την υπέρβαση της κεφαλαιακής κοινωνικής σχέσης και μιλάνε για θεσμικό καπιταλισμό, ή μετακαπιταλισμό³⁶, ή ακόμα και για σοσιαλισμό³⁷.

Η ερμηνεία που προτείνουμε στοχεύει να υπογραμμίσει, όσον αφορά τη μεταβίβαση των διαχειριστικών καθηκόντων και αρμοδιοτήτων, την πόλωση μεταξύ των στελεχών και των άλλων ομάδων, μισθωτών και εργατών. Βλέπουμε εδώ μια νέα παραγωγική και μια νέα ταξική σχέση – γεγονός που μας κάνει να μιλάμε για μια υβριδική κοινωνία, την οποία θα αποκαλέσουμε κεφαλαιοστελεχική [capito-cadriste]. Ο νεοφιλελευθερισμός τείνει στη διατήρηση της υπεροχής της παραδοσιακής καπιταλιστικής όψης, από την άποψη της εξουσίας και του εισοδήματος, δεν είναι όμως σε θέση να σταματήσει το μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής – ίσως είναι σε θέση να την επιβραδύνει και ασφαλώς να την κάνει να παρεκκλίνει. Η αναλυτική πρόκληση με την οποία είμαστε αντιμέτωποι είναι ακριβώς αυτή: να στοχαστούμε τη μετάλλαξη, να στοχαστούμε το συσχετισμό δυνάμεων.

Σημειώσεις

1. Βλ. τη λαμπρή σύνθεση που αναπτύσσουν οι M.C. Howard και J.E. King (1989 και 1992).
2. Η τάση της αύξησης του ποσοστού κέρδους είναι πασιφανής εδώ και δεκαπέντε χρόνια, τουλάχιστον στις ΗΠΑ και στις κυριότερες ευρωπαϊκές χώρες. Η τάση αυτή δεν είναι περισσότερο έντονη στις ΗΠΑ απ' ό,τι στην Ευρώπη (G. Duménil, D. Lévy, 2000, κεφ. 3).
3. Οι αλλαγές αυτές ενοποιούν την τεχνολογία με την ανστηρή έννοια του όρου, και την οργάνωση. Η αλυσι-δα συναμολόγησης προσφέρει το αρχέτυπο αυτών των αλλαγών, ωστόσο ολόκληρη η διαχείριση (εμπορική, χρηματοπιστωτική) μεταμορφώθηκε.

4. Στην έννοια αυτή περιλαμβάνεται επίσης η διαχείριση της παραγωγής και το ηλεκτρονικό εμπόριο, αλλά και οι νέες τεχνικές που διεισδύουν τις χρηματοπιστωτικές συναλλαγές. Οι νέες αυτές τεχνικές χαρακτηρίζουν ιδίως τις πολυεθνικές, τα μεγάλα χρηματικά κεφάλαια, τις αγορές – κάθε θεσμό που έχει πλέον μια πλανητική, παγκόσμια διάσταση.

5. Για παράδειγμα, όσο είχε υπαγορευτεί η πιστοποιητή πολιτική απέναντι στον Τρίτο Κόσμο, κατά τη δεκαετία του 1970, από τον αγώνα κατά του κομμουνισμού, στον ίδιο βαθμό η απόφαση αύξησης των επιτοκίων σε αταρτορευτικά επίπεδα επιτράπη από την απλή υποχώρηση αυτού του κινδύνου (E. Toussaint, 1998).

6. G. Duménil, D. Lévy, 1999b.

7. Βλ. τις συμβολές των François Chesnais, Odile Castel και Bernard Gerbier στο G. Duménil, D. Lévy, 1999a, όπως και αυτές των Gilber Achar, Noam Chomsky, Larry Portis, Giovanni Arrighi, Peter Gowan, Frederic Jameson, James Coen και Jacques Bidet στο *Actuel Marx*, No 27, PUF 2000. Βλ. επίσης S. Amin και F. Chesnais, 1997.

8. G. Duménil, 1980, D. Foley, 1982, A. Lipietz, 1982, G. Dostaler, 1985, H. Ehrbar, M. Glick, 1986, A. Freeman, 1996. Βλ. επίσης τον πίνακα της αντιπαράθεσης που συνέθεσε ο G. Jorland (1995).

9. Μπορούμε να αντιδιαστείλουμε τα καθήκοντα μεγιστοποίησης του ποσοστού κέρδους για ένα δεδομένο επίπεδο τεχνολογιών και οργάνωσης από τα καθήκοντα καινοτομίας που στοχεύουν στην παραγωγή νέων προϊόντων και μιας αυξημένης αποδοτικότητας (κριτήριο της οποίας είναι πάντα η αποδοτικότητα), καθήκοντα για τα οποία η απόκτηση γνώσεων είναι προτεραιότητας σημασίας.

10. K. Marx, 1965, κεφ. 10. Σχετικά με τη συγχρονη αναδιαμόρφωση αυτών των μηχανισμών, παραπέμπουμε στο ειδικό τεύχος του *Political Economy, Studies in the Surplus Approach*, VI, 1990, όπως και στο C. Bidard, 1984.

11. G. Duménil, D. Lévy, 1999c.

12. P. Baran, P. Sweezy, 1966.

13. Σε αντίθεση με τη θέση που υποστήριξε ο R. Brenner, 1998.

14. Οι κυριότερες απ' αυτές είναι οι: F. Moseley, 1992 και 1997, A. Shaikh, 1992, E. Wolff, 1992, R. Brenner, 1998, M. Husson, 1999. Στις εργασίες αυτές αναφερόμαστε πρόσφατα στο G. Duménil, D. Lévy, 1996 και 1999d.

15. Μια σημαντική αντιπαράθεση τροφοδοτήθηκε από την περιγραφή που κάνει ο Μαξ στην εισαγωγή νέων τεχνολογιών που επιτρέπουν την παραγωγή ενός υπερκέρδους, όπως και από την αντίστοιχη περιγραφή των συνεπειών που έχει αυτό πάνω στο μέσο ποσοστό κέρδους και στη γενίκευση αυτών των τεχνολογιών στο σύνολο των παραγωγών (F. Okishio, 1961).

16. Μεγιστοποίηση που ισοδυναμεί με την ελαχιστοποίηση των δαπανών παραγωγής και κυκλοφορίας του κεφαλαίου, όπως και με την ελαχιστοποίηση των ποσών που ενσωματώνονται στις διάφορες συνιστώσες του κεφαλαίου. Ο Fred Moseley βλέπει αντίθετα, στην αύξηση αυτών των δαπανών, τον κύριο παράγοντα της πτώσης του ποσοστού κέρδους (F. Moseley, 1992).

17. K. Marx, 1965, κεφ. 15, σ. 254-5.

18. Σ' ένα μαρξιστικό πλαίσιο, και σε συσχέτισμό με την πτώση του ποσοστού κέρδους, όπως στην περίπτωση του έργου του Ernest Mandel (1999). Βλ. επίσης, A. Kleinknecht, E. Mandel, I. Vallerstein, 1992.

19. Στην περιοδολόγηση του καπιταλισμού θα μπορούσαμε να εννοήσουμε διάφορα κριτήρια: τάσεις, δομικές κρίσεις, θεσμικές αλλαγές, σχέσεις παραγωγής... Αυτό που κάνουμε στην πραγματικότητα είναι ότι συνδυάζουμε αυτά τα κριτήρια μ' έναν ορισμένο τρόπο. (G. Duménil, D. Lévy, 2001). Η θεωρία της Ρύθμισης υιοθετεί έναν διαφορετικό συνδυασμό (M. Aglietta, 1976, A. Lipietz, 1979, R. Boyer, 1986).

20. Σύμφωνα με την ορολογία του K. Marx, 1975.

21. G. Duménil, D. Lévy, 1966.

22. Τα σχήματα αναπαραγωγής αναδεικνύουν έναν ορισμένο αριθμό σχέσεων μεταξύ μεγάλων συνόλων, όπως η παραγωγή, η κατανάλωση και οι επενδύσεις, που βρίσκονται στον πυρήνα των εθνικών λογαριασμών. Τα σχήματα αυτά δεν λαμβάνουν υπόψη τους μηχανισμούς που ρυθμίζουν τις διακλαδικές αναλογίες προσφοράς και ζήτησης (το αντικείμενο του κεφ. 10 του Γ' Τόμου του *Κεφαλαίου*).

23. Ο ίδιος ο Μαξ ανασκεύασε την ακόλουθη θέση: «αποτελεί ταυτολογία το να λέμε: οι κρίσεις προέρχονται από το ότι η ικανοποιημένη κατανάλωση ή οι καταναλωτές που είναι σε θέση να πληρώσουν υστελείονται [...]» (K. Marx, 1960, σ. 63).

24. K. Marx, 1967, κεφ. 25.

25. K. Marx, 1965, κεφ. 15.

26. Μια τέτοια εμπροφηματική ανάλυση της καπιταλιστικής αναρχίας προβάλλει ο Ένγκελς, αντιδιαστέλλοντας την οργάνωση στο εσωτερικό κάθε εργοστασίου και την αναρχία της αγοράς (F. Engels, 1955, κεφ. 3).

27. Αυτή η σχέση μεταξύ διατομικής και κεντρικής συμβασιαικότητας, όπως και μεταξύ οργάνωσης και αγοράς, συν-επαγωγές με πολλαπλές όψεις, βρίσκεται στο επίκεντρο του έργου του Jacques Bidet (1999).

28. Μέσω της νομοματικής πολιτικής η κεντρική τράπεζα ελέγχει, λιγότερο ή περισσότερο αποτελεσματικά, τον όγκο του χρήματος και της πίστης, επομένως της ζήτησης, στην οικονομία (ζήτηση των νοικοκυριών, των επιχειρήσεων και του κράτους). Όταν η ζήτηση πίστης δεν βρίσκει πλέον δανεισιτές παρά την πίεση των επιτοκίων, το κράτος οφείλει να δανείζεται και να δαπανά. Πρόκειται για τη λειτουργία της οικονομικής πολιτικής σε φάσεις ισχυρής μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας.

29. Πράγματι, η πρόοδος της ιδιωτικής διαχείρισης και διάφοροι χρηματοπιστωτικοί μηχανισμοί είναι φορείς νέων εστιών αποσταθεροποίησης και οι πολιτικές θα πρέπει να καταστούν ιστορικά αποτελεσματικότερες – γεγονός που προϋποθέτει σημαντικούς θεσμικούς μετασχηματισμούς. Τη σταθερή αυτή πίεση των ιδιωτικών χρηματοπιστωτικών και μη χρηματοπιστωτικών φορέων επί της μακροοικονομικής σταθερότητας την ονομάζουμε *κατά τάση αστάθεια [instabilité tendancielle]* (G. Duménil, D. Lévy, 1996, κεφ. 12).

30. Η ενόχλη αυτή δεν φιλοδοξεί να συνθέσει έναν γενικό πίνακα των αδυναμιών του καπιταλισμού, οι οποίες είναι πολύ ευφύτερες.

31. S. de Brunhoff, 1973.

32. Με λογιστικούς όρους, θα πρέπει να υποκαταστήσουμε στους ισολογισμούς των επιχειρήσεων τις βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις με άλλες, μακροπρόθεσμες.

33. Η ανάλυση αυτή (:) ανασκευάζει τον ατολογητικό λόγο, για παράδειγμα αυτόν που παρουσιάζουν την αιτίηση των επιτοκίων ως συνέπεια δημοσίων ελλειμμάτων, ενώ μπορεί κανείς να αποδείξει ότι ισχύει το αντίστροφο (G. Duménil, D. Lévy, 2000, κεφ. 10).

34. N. Poulantzas, 1974.

35. G. Duménil, 1975, G. Duménil, D. Lévy, 1994.

36. P. F. Drucker, 1993.

37. R. Blackburn, 1999.

Βιβλιογραφία

- Achcar G. (éd.), *Le marxisme d'Ernest Mandel*, PUF, Paris.
- Actuel Marx, No 27, *L'hégémonie américaine*, συλλογικό έργο υπό τη διεύθυνση του Gilbert Achcar, PUF 2000.
- Aglietta M., 1976, *Régulation et Crises du capitalisme*, Calmann-Lévy, Paris.
- Albritton R., Itoh M., Westra R., Zuege A. (επιμ.), 2001, *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises, and Globalization*, Palgrave, London.
- Amin S., 1996, *Les déficits de la Mondialisation*, L' Harmattan, Paris.
- Baran P., Sweezy P., 1966, *The Monopoly Capital*, New York, London, Monthly Review Press.
- Bidard C., (επιμ.), 1984, *La Gravitation*, Cahiers du R.C.P., «Système de prix de Production» (CNRS), No 2-3, Université de Paris X-Nanterre.
- Bidet J., 1999, *Théorie Générale*, PUF, Paris.
- Blackburn R., 1999, «Le retour du collectivisme, la nouvelle économie politique des fonds de pension», *Mouvements*, vol. 5, σ. 90-107.
- Boyer R., 1986, *La théorie de la Régulation, une analyse critique*, AGALMA-La Découverte, Paris.
- Brenner R., 1998, «The Economics of Global Turbulence», *New Left Review*, vol. 229, σ. 1-264.
- Chesnaï F., 1997, *La mondialisation du Capital*, Syros, Paris.
- De Brunhoff S., 1973, *La monnaie chez Marx*, Éditions Sociales, Paris.
- Dostaler G., 1985, *Un échiquier centenaire*, La Découverte, Presses Universitaires du Québec, Paris, Montréal.
- Drucker P.F., 1993, *Post Capitalist Society*, Butterworth-Heinemann, Oxford, Boston.
- Duménil G., 1975, *La position de classe des cadres et employés. La fonction capitaliste parcellaire*, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble.
- Duménil G., 1980, *De la valeur aux prix de production*, Economica, Paris.
- Duménil G., Lévy D., 1994, «The emergence and functions of managerial and clerical personnel in Marx's Capital», σ. 61-81, στο Garston N., 1994.
- Duménil G., Lévy D., 1996, *La dynamique du capital. Un siècle d'économie américaine*, Presses Universitaires de France, Paris.

- Duménil G., Lévy D. (επιμ.), 1999a, *Le triangle internal. Crise, Mondialisation, financiarisation*, PU F, Paris.
- Duménil G., Lévy D., 1999b, Costs and Benefits of Neoliberalism. A class analysis, Cepremap, Modern, Paris.
- Duménil G., Lévy D., 1999c, «The Field of Capital Mobility and the Gravitation of Profit Rates (USA 1948-1997)», *Review of Radical Political Economy* (υπό έκδοσης).
- Duménil G., Lévy D., 1999d, «The Profit Rate: Where and how much did it Fall? Did it Recover (USA 1948-1997)», *Review of Radical Political Economy* (υπό έκδοσης).
- Duménil G., Lévy D., 2001, «Periodizing Capitalism. Technology, Institutions and Relations of Production», στο Albritton R. et al., 2001.
- Duménil G., Lévy D., 2000, *Crise et Sortie de Crise. Ordre et desordres Neoliberaux*, Presses Universitaires de France, Paris.
- Ehrbar H., Glick M., 1986, «The Labor Theory of Value and its Critics», *Science and Society*, vol. I, No 4, σ. 464-78.
- Engels F., 1955, *M.F. Dühring bouleverse la science (1877)*, Alfred Costes, Paris.
- Foley D., 1982, «Value of Money, the Value of Labor Power and the Marxian Transformation Problem», *Review of Radical Political Economics*, vol. 14, σ. 37-47.
- Freeman A., 1996, «Price, Value and Profit. A Continuous, General, Treatment», σ. 225-79, στο Freeman A., Garchedi G., 1996.
- Freeman A., Garchedi G. (επιμ.), 1996, *Marx and Non-Equilibrium Economics*, Edward Elgar, Aldershot, England
- Garston N. (επιμ.), 1994, *Bureaucracy: Three Paradigms*, Kluwer Academics, I, Boston, Dordrecht, London.
- Howard M. C., King J. E., 1989, *A History of Marxian Economics*, I, 1883-1929, Princeton University Press, Princeton.
- Howard M. C., King J. E., 1989, *A History of Marxian Economics*, II, 1929-1990, Princeton University Press, Princeton.
- Husson M., 1999, «Après l'âge d'or: sur Le Troisième âge du capitalisme», σ. 49-78, στο Achcar G., 1999.
- Jorland G., 1995, *Les paradoxes du capital*, Éditions Odile Jacob, Paris.
- Kleinknecht A., Mandel E., Wallerstein I. (επιμ.), 1992, *New Findings in Long Wave Research*, Macmillan Press, London.
- Lipietz A., 1979, *Crise et Inflation: Pourquoi?*, Maspero, Paris.
- Lipietz A., 1982, «The So-Called Transformation Problem Revisited», *Journal of Economic Theory*, vol. 26, No 1, σ. 59-88.
- Mandel E., 1999, *Les ondes longues du développement capitaliste. Une interprétation marxiste*, Éditions Page deux, Paris.
- Marx K., 1960, *The Capital*, Livre II (1885), Tome 2, Éditions Sociales, Paris.
- Marx K., 1965, *The Capital*, Livre III (1894), Tome 1, Éditions Sociales, Paris.
- Marx K., 1967, *The Capital*, Livre I (1867), Tome 1, Éditions Sociales, Paris.
- Marx K., 1975, *Théories sur la plus-value (1862)*, Tome 2, Éditions Sociales, Paris.
- Moseley F., 1992, *The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy*, St. Martin's Press, New York.
- Moseley F., 1997, «The Rate of Profit in the Future of Capitalism», *Review of Radical Political Economics*, vol. 29, σ. 23-41.
- Okishio N., 1961, «Technical Change and the Rate of Profit», *Kobe University Economic Review*, vol. 7, σ. 86-99.
- Poulantzas N., 1974, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Seuil, Paris.
- Shaikh A., 1992, «The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence», στο Kleinknecht A., Mandel E., Wallerstein I., 1992.
- Toussaint E., 1998, *La Bourse ou la vie, la finance contre les peuples*, CADTM, Bruxelles.
- Wolff E., 1992, «Structural Change and the Movement of the Rate of Profit in the USA», στο Kleinknecht A., Mandel E., Wallerstein I., 1992.

